

Karatasi ya kwanza 102/1

1. Mahojiano
 - (a) Mwanafunzi aendeleze mahojiano baina ya watu wawili
 - (b) Yahusishwe maswali na majibu
 - (c) Maswali yalenge mambo muhimu katika mada
 - (d) Lugha iwe ya mnato, komavu na ya kuvutia
 - (e) Pawe na msamiati unaohusiana na mada
 - (f) Mhoji awe na utaratibu mwafaka wa kuuliza maswali katika utiririko
 - (g) Insha ichukue sura ya kitamthilia

SURA

 - Pawe na majina /cheo/vyeo vya mhoji /mhojiwa
 - Herufi kubwa au ndogo itumiwe
 - Matumizi ya hisia au masolugha yawe mabanoni (vicheko, furaha)- iandikwe kwa kifupi

Mifano ya utovu wa uslama ni kama;

 - (i) Uzembe
 - (ii) Umaskini
 - (iii) Ufisadi
 - (iv) Ukosefu wa elimu katika jamii
 - (v) Kuvunjika kwa taasisi za jamii (k.m ndoa, elimu)
 - (vi) Wizi wa kimabavu
 - (vii) Kuvamiwa na genge lililo mafichoni
 - (viii) Vita katika nchi jirani
 - (ix) Watoro kusababisha michafuko katika sehemu walikohamia
 - (x) Silaha hatari bila idhini
 - (xi) Ulanguzi wa madawa ya kulevya
 - (xii) Ukosefu wa kazi

2. Hii ni barua rasmi
Iwe na sura ifuatayo:
 - i. Anwani mbili; ya mwandishi na mwandikiwa
 - ii. Sehemu ya maamkuzi; kwa Bw/ Bi
 - iii. Mtajo: KUH: YAH: (Kiini cha barua)
 - iv. Mwili wa barua Sehemu ya maudhui (Hoja)
 - v. Hitimisho au mwisho wa barua

Mimi wako.....

Sahihi

Jina

Baadhi ya hoja za insha

Visa

- Wizi
- Mauaji
- Matumizi ya dawa ya kulevya
- Unajisi/ubakaji
- Magenge ya majambaz

Mapendekezo

- Kujenga vituo vingi vya polisi
- Mabaraza kufanywa ili kuwashauri wananchi kuepuka maovu/ uhalifu
- Wageni vijijini kuchunguzwa
- Hatua kali kuchukuliwa dhidi ya wahalifu
- Serikali ijishughulisha kumaliza umaskini – kazi kwa vijana/ mikopo ya biashara

- Kuimarisha doria wakati wa usiku n.k
- Anayekosa kuzingatia sura ya barua rasmi aondolewe maki 4 baada ya kutuzwa

3.

- Hii ni insha ya mazungumzo
- Mtindo uwe wa kitamthilia. Wahusika washiriki moja kwa moja katika mazungumzo kizamu.
- Majina ya washiriki yaandikwe upande wa kushoto yakifuatwa na koloni (nukta pacha)
- Maelezo kuhusu vitendo yaweza kuonyeshwa katika mabano.
- Mtahiniwa aweza kuwapa majina halisi washiriki katika utangulizi
- Mada ya mazungumzo ni njia za kukomesha uadui unaotokana na ukabila nchini.

Baadhi ya hoja

- ◆ Kuhimiza michezo baina ya makabila
- ◆ Kazi zibuniwe ili watu wasiwe na nafasi ya kushiriki maovu k.v. vita
- ◆ Ugavi wa raslimali kwa njia ya usawa.
- ◆ Wahalifu wakamatwe na kufunguliwa mashtaka
- ◆ Nchi iwe na kura/uchaguzi wa haki na huru
- ◆ Viongozi daima wahubiri amani
- ◆ Ndoa baina ya makabila zihimizwe

(Tambua na usahihishe hoja zozote totauti zinazoafikiana na mada)

- Asiyezingatia sura ya mazungumzo aondolowe ala.4 baada ya kutuzwa
- Lazima kila mhusika ashiriki katika mazungumzo

4.

- Barua hii ni barua rasmi.
- Iwe na anwani ya mwandishi pembeni kulia.
 - Iwe na anwani ya anayeandikiwa chini kushoto.
 - Barua hii itapitia kwa mwalimu mkuu au mwelekezi wa masomo kabla ya kumfikia mlengwa hivyo itakuwa na anwani mbili.

MTINDO

Kupitia kwa,

Kwa Bw/Bi,

NT: MWALIKO KATIKA MJADALA

I

RATIBA

SURA

Shule ya upili ya _____

RATIBA YA MJADALA TAREHE 26/02/2010 KATIKA UKUMBI WA MKUTANO WA SHULE

SAA

9.00 – 9.30

9.30 – 9.35

9.35 – 10.00

MAJIRA

Kuwasili:

MATUKIO

Kwa wanafunzi na kuingia katika ukumbi

- Mwanafunzi aeendelee katika yake kwa shughuli muhimu za siku hiyo ya mjadala.

Muda mwingi utengewe mjadala wenyewe.

5. (i) Insha ichukue sura ua ripoti.
(ii) Iwe na utangulizi
(iii) Njia za uchunguzi zielezwe
(iv) Sababu za ajali kama :-
- Ubovu wa barabara nyingi nchini
 - Ubovu wa magari mengi nchini
 - Madereva kutozingatia sheria za barabarani
 - Madereva kutumia mihadarati na kunywa pombe.
 - Abiria kutokuwa waangalifu wanapotumia barabara
 - Madereva ambao hawajahitimu au wasio na ujuzi
 - Askari wa kitengo cha trafiki kula rushwa.
- (v) Watoe mapendekezo kama:
- Barabara zikarabatiwe
 - Magari yakaguliwe mara kwa mara na yaliyo mabovu yasiruhusiwe kutoa huduma barabarani
 - Askari trafiki kuhakikisha kuwa madereva wote wanazingatia sheria za barabarani
 - Madereva walevi na wanaotumia mihadarati kuchukuliwa hatua za kisheria
 - Elimu kupitia vyombo vya habari kwa abiria kuzingatia uslalama wao barabarani
 - Sheria itumike dhidi ya wale wanaoendesha magari na vyombo vya usafiri bila ya leseni.
 - Askari wanaochukua hongo wachukuliwe hatua za kisheria na kinidhamu
- (vi) Atoe hitimisho mwafaka
(vi) Aandike jina lake, atie sahihi na kuandika tarehe

6. Jibu la swali la kwanza
Sura ya kumbukumbu iwe na :-
- (i) Mada/kichwa/anwani
(ii) Waliohudhuria
(iii) waliotoa udhuru
(iv) wasiotoa udhuru
(v) Waalikwa (si lazima)
(vi) Ajenda: 1. Kusoma na kudhibitisha
2. Maswali Ibuka
3. Ajenda 3, 4, 5 n.k ndio maudhui
(vii) Kufungua mkutano
(viii) Wasilisho la mwenye kiti
(ix) maudhui
(x) Shughuli nyinginezo
(xi) Kufunga mkutano
(xii) Thibitisho

Mwenyekiti	sahihi	tarehe
.....
Katibu	sahihi	tarehe
.....

Maudhui; Ajenda zitenge:

- Vijana wapewe mikopo na serikali /benki n.k
- Vijana waelimishwe ili kuboresha maisha yao
- Waepukane na kuwa wategemezi
- Elimu ifanywe ya bure
- Vijana waelimishwe kutochagua kazi
- Waepuke uzembe/uvivu
- Vijana wafunzwe maadili katika jamii ili waepuke ulevi, ukahaba, uvivu na magonjwa kama ukimwi
- Washiriki siasa ili wahusishwe katika uamuzi na mambo
- Wamche Mungu

- Wazame katika ukulima/biashara (hoja zisipungue 5)

UMUHI MU

- Mtahiniwa ahimize urefu wa insha kuanzia kumbukumbu ya kwanza yaani:

Kumbu 01/10: KUFUNGULIWA KWA MKUTANO

- asiyetimiza urefu, aondolewe alama 2u

7. Mwanafunzi azingatie vipengele muhimu vya mahojiano kama vile:

- Hali ya kupokezana mazungumzo kupitia kwa njia ya kuuliza maswali na kutoa majibu
- Mzungumzaji mmoja asitawale mazungumzo
- Lugha yenye staha/ adabu
- Kuwe na mhojiwa (mwanafunzi/ mgonjwa) na mhojiaji (daktari)
- Mawazo mazuri yanayofululizwa kimantiki

Mambo yafuatayo yanaweza kujitokeza

- Maamkizi
- Sababu za kuja hospitalini
- Dalili za ugonjwa

8. MSAMIATI

Jumla ya maneno yaliyotumiwa kuafikiana na mada au kichwa kilichopendekezwa

MAUDHUI NA MSAMIATI

baada ya kusoma mtungo utafikiria maudhui na msamiati uliomo kwa jumla

USALAMA ZA KUSAHIHISHA

Hupigwa chini ya sehemu ambaya kosa la sarufi limetokeza kwa mara ya kanza tu.

Hupigwa chini ya sehemu ua neno ambako kosa la hijai limetokeza kwa mara ya kwanza.

Hutumiwa kuonyesha kuachwa kwa neno

Hutumiwa kuonyesha msamati bora. alama hii hitiwa juu ya neno lenyewe

Hutumiwa kuonyesha msamiati usiofaa. alama hii hutuwa juu ya neno lenyewe

Maelezo mafupi kuhusu tuzo la mtahini yanahitajika. kila ukurasa uwe na alama ya _chini katikati kuonyesha kuwa mtahini amepitia ukurasa huo

MANENO

maneno	8	-	ukurasa 1 $\frac{3}{4}$
maneno	7	-	kurasa 2
maneno	6	-	kurasa 2 $\frac{1}{4}$
maneno	5	-	kurasa 2 $\frac{3}{4}$
maneno	4	-	kurasa 3 $\frac{3}{4}$
maneno	3	-	kurasa 4 $\frac{1}{2}$

MWONGOZO WA KUSAHIHISHA

Muundo wa kumbukumbu

- Kichwa kiwe na mada, mahali tarehe na saa ya mkutano na kiandikwe kwa herufi kubwa
 - Waliohudhuria_itifaki izingatiwe km mkuu wa wilaya/mwenyekiti. afisa mkuu wa polisi, wilayani/katibu.
 - waliokosa kuhudhuria
 - Walioomba radhi/udhuru
 - Ajenda
- vikufunguliwa kwa mkutano
kumbukumbu zenyewe. orodhesha kumbukumbu kwa majawapo ya mbinu
zifuatazo :KUMB.1/2010
KUMB1/7/2010
KUMB.1/26/7/2010 n.k
- Shughuli nyinginezo
 - Kufungwa kwa mkutano
 - Thibitisho. mojawapo ya mbinu hizi yaweza kutumiwa

mwenyekiti sahihi tarehe
katibu

au

1. _____

2. _____

Mwenyekiti

Katibu

ii) MAUDHUI

Mtahiniwa agusie mikakati iakayafanywa na kamat ya usalama wilayani kuimarisha usalama wilayani humo k.v.

- a) Hatua kali za ksheria/kinidhamu kuchukuliwa dhidi ya maafisa wa polisi ambao ni wazembe na wafisadi i
- b) Ushirikiano kati ya umma na kikosi cha polisi uimarishwe km kuwashirikisha raia kuwatambua na kuwaripoti wahalifu
- c) Nafasi za kazizibuniwe kwa vijana wilayani
- d) Hatua kali zichukuliwe dhidi ya waniasia na vyombo vya habari vinavyo chochea wananchi
- e) Zawadi zitolewe kwa raia wanaotoa habari kuhusu wahalifu sugu wanao tafutwa na polisi
- f) Wahalifu kusakwa na kuchukuliwa hatua kali
- g) Maombi ya magari zaidi ya polisi yafanywe kwa serikali kuu
- h) Kushika doria kuimarishwe zaidi
- i) Nambari za dharura za simu zitolewe kwa raia

TANBIHI

Mtahiniwa azingatie sura kamili ya kumbukumbu. anayekosa vipengele viwili au zaidi vya sura aondolewe 4s (4 Sura)

Mtahiniwa anayekosa kutosheleza urefu aondolewe 2u(2 urefu)

Urefu unakadiriwa kuwanzia kumbukumbu ya kwanza

9 :SURA

Hii ni Insha ya mazungumzo

- -Mtahiniwa anaweza kuandika kichwa au asiandike awashirikishe wote watatu ; mwandishi wa habari aulize maswali na mwenyekiti na Afisa wa sheria wa Tume ya kupambana na ufisadi nchini wajibu
- Azue maudhui tofauti tofauti ili kuikuza na kuifafanua mada kikiamilifu
- Atumie nafasi ya 1 na wakati uliopo
- Atumie mtindo wa kitamthilia

Upungufu ufuatao uadhibiwe

- Atakayeshirikisha mazungumzo ya mhusika mmoja hadi mwisho halafu wa pili aongee aondolewe alama 4s (4 sura)
- Atakayefanta mhusika mmoja tu aongee bila wa pili kuongea aondolewe 2w(2 wahusika)
- Anayeongezea wahusika wasiokuwepo aondolewe alama 2w (2 wahusika)

ii Maudhui- Mbinu kupambana na ufisadi

- Kuelimisha wananchi kuhusu madhara ya ufisadi kupitia kwa redio, magazeti, runinga n.k
- Ufishaji kupitia kwa redio, magazeti runinga nk
- Kuwaadhibu wahusika –wapelekwe mahakamani na kufungwa jela.
- Wananchi wafunzwe maadili
- Viongozi wawajibike katika kazi zao
- Sheri za kupambana na ufishadi zibuniwe na kutekelezwa
- Kubuni nafasi zaidi za kazi
- Kuimarisha elimu
- Kuongeza mishahara kwa wafanyakazi

- Tume zaidi za kukabiliana na ufisadi

10. MUUNDO WA KUMBUKUMBU

- Kichwa
- Kumbukumbu za mkutano
- Tarehe na mahali
- Kichwa kiandikwe kwa herufi kubwa na kipigwe mstari
- Waliohudhuria
- Majina na nyadhifa
- Wasiohudhuria
- Wageni/ waalikwa
- Ajenda
- Ufunguzi
- Mwili – maudhui
- Umuhimu wa amani na jinsi ya kuidumisha
- Mikutano ya mara kwa mara kati ya makabila husika
- Kuhubiri umuhimu wa kusameheana
- Kuhimiza ndoa za mchanganyiko
- Viongozi kushurutishwa kutotoa matamshi ya uchochezi
- Wahalifu kushtakiwa na kuhukumiwa kwa mujibu wa sheria
- Washukiwa wakuu wa uchochezi waghasia kushtakiwa na kuhukumiwa kwa mujibu wa sheria
- Raslimali kugawanya sawa n.k.
- Shughuli nyinginezo
- Hitimisho
- Kufungwa kwa mkutano, saa na maombi
- Kuthibitishwa
- Mwenye kiti _____ Tarehe _____
- Katibu _____ Tarehe _____
- Mtahiniwa azingatia muundo wa kumbukumbu. Asipozingatia sura aondolewe al. 45
- Mtahiniwa awe ndiye mwandishi wa habari. Asipojijhusisha aondolewe alama 2
- Mada izingatiwe au asipofanya hivyo atakuwa hajajibu swali

11. Sura ni ya kitamthilia. Kiwe na kichwa, kiwe na utangulizi ukifafanue maudhui na wahusika hasa iwapo mtahiniwa atawapa majina
Wahusika ni mwanahabari na mtahiniwa/ mwanafunzi aliyeibuka bora katika mkoa wa magharibi.
Mwanahabari ndiye atamwuliza mwanafunzi bora maswali naye atamjibu

Maudhui

Miongoni mwa mengine watazungumzia

- Mambo yaliyochangia ufanisi wake k.m. bidii, nidhamu, ushuri wa walimu/ wazazi
- Himizo kwa wanafunzi wengine
- Changamoto alizokumbana nazo katika harakati za maandalizi ya mtihani
- Maoni yake kuhusu elimu ya chuo kikuu na kazi ambayo angependa kufanya

Kutuza

Asipojaza urefu aondolewe 24

Akipotoak kisura (asipoandika tamthilia) aondolewe 4

Usemi uwe halisi

Mkwaju ✓ utumike kwa maudhui

12. Kumbukumbu

Muundo/ umbo/ sura ya kumbukumbu

a)

- Waliohudhuria
- Wasiohudhuria na udhuru
- Waliokosa kuhudhuria

- iv. Wageni/ waalikwa
- b) Agenda ya mkutano
 - i. Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutanouliopita
 - ii. Yaliyotokana na kumbukumbu za mkutano uliopita
 - iii. Matokeo ya mtihani wa 2009
 - iv. Ulipaji wa karo
 - v. Uchaguzi wa waakilishi wa kidato cha kwanza
 - vi. Namna ya kuwaanda watahiniwa 2010
 - vii. Miradi ya maendeleo shuleni
 - viii. Shughuli nyinginezo
 - ix. Kufunga mkutano

13. Chanzo cha mzozo:

- ◆ Uhasama wa kikabila
- ◆ unyakuzi wa ardhi
- ◆ kuzuka kwamaabaka
- ◆ ufisadi
- ◆ wizi wa kura
- ◆ ubaguzi wa rangi n.k

(b) Hasara iliyotokana na mzozo:-

- ◆ Majumba yaliyobomolewa
- ◆ watu waliuawa
- ◆ usafiri ulikataliwa
- ◆ elimu iliyorota
- ◆ wakimbizi walitokea ikabidi wahudumiwe
- ◆ raslimali zilihawiwa
- ◆ usalama uliyorota
- ◆ uchumi ulidorora
- ◆ uhasama wa kikabila uliendelea ziaid

(c) Namna ya kutatua

- ◆ kuunda mikakati inayolenga kuwa na uswa wa kijamii
- ◆ kutoa adhabu kali kwa wanaozua hisia hasi za kikabila
- ◆ kigawana mamlaka
- ◆ kuunda tuem ya haki na maridhiano
- ◆ kuanzisha michezo ili kuwepo na mkabala mzuri bain aya jamii

Taz.,(a) Atumie mtindo wa mahojiano –watu wawili au zaidi

- Mpatanishi /msuluhishi na mwanasiasa wadhihike vizuri katika mahojiano
- Mtahiniwa anaweza kuwapa majina lakini aeleze mpatanishi ni yupi na mwanasiasa ni yupi.

14. Hii ni insha ya ripoti

Mtahiniwa azingatie sura ya ripoti
Anaweza kuwa na vijichwa vifuatavyo;

- Utangulizi
- Safari ya kwenda mashindanoni
- Mashindano yenyewe
- Mbio mbalimbali- Za masafa mafupi/ marefu
 - Kuruka viunzi
 - Utupaji wa uzani
 - Urushaji wa mkuki n.k

Kilele- mbio za kupokezana vijiti

- Matokeo ya mashinandano hayo
- Sherehe ya kufunga mashindano-pengine hotuba mbalimbali kutoka viongozi wa michezo wilayani

- Hitimisho
 - Kujitambulisha kwa mwandishi- jina na sahihi
- Anaweza kuandika kwa mfululizo kiaya huku vijischemu mbalimbali zikidhihirishwa kwa mtiririko wenye mantiki inayofaa
- Mfuatano wa matukio ujitokeze kwa mtiriririko mzuri. Anayechukua mtindo huu atakuwa sahihi pia kisura
- Asitumie vitambulishi nafsi k.v. ni, tu, n.k.
- Anayetumia vitambulishi nafsi atakuwa na udhaifu wa kimtindo

15. Insha izingatie mtindo wa barua rasmi

- Anwani mbili
- Mtajo (kwa mhariri)
- Mada

Utangulizi – mwanafunzi aeleze alikotoa habari

Mwili – Mwanafunzi ataje mabadiliko yoyote ya naga k.m kuenea kwa ukama

- Kuongezeka kwa joto
- Kupungua kwa mvua
- Mafuriko

Mwanafunzi aeleze athari za mabadiliko haya k.m.

- Kukauka kwa mito
- Vifo vya wanyama
- Vifo vya binadamu
- Kuenea kwa majanga
- Kuongezeka kwa maji baharini
- Magonjwa ya ngozi
- Ukosefu wa chakula

Hitimisho

- Mwanafunzi atoe njia mwafaka za kukabiliana na mabadiliko ya hali ya anga k.m
- Kupunguza ukataji wa miti
- Kupanda miti kwa wingi
- Kupunguza gesi hatari kutoka viwandani inayoachiliwa hewani

Mwanafunzi ahitimishe kwa kuandika:

- Jina lake
- Sahihi
- Mahali anakotoka

Insha za kawaida (KA)

1. Sharti mwanafunzi amalizie kwa maneno aliyopewa
 - Kisa kieleze hali ya maisha ambapo inaenda kando na matarajio ya wengi
 - Insha iwe na awani iliyopigiwa msitari
 - Azingatie msamiati mwafaka
 - Ashughulikie kisa kinachoonyesha namna watu (marafiki) hugeuka na kusaliti walioamini.

2. Changa moto za elimu bila malipo
 - Kichwa k.m chanagmoto zinazokumba elimu bila malipo
 - Kichwa kiandikwe kwa herufi kubwa na kipigwe mstari
 - Ataje changamoto
 - wanafunzi wengi shuleni
 - Ukosefu wa walimu wa kutosha
 - Ukosefu wa vifaa vya kutosha
 - Matokeo kudidimia
 - Ukosefu wa vitabu
 - Dhana potofu miongoni mwa wazazi na wafadhili kutegemea serikali

- Ufisadi miongoni mwa maafisa, walimu wakuu na wafanya biashara, wanakandarasi n.k.
 - Wizara na idara mingine kukosa ufadhili
 - Shule za kibinafsi kuongeza karo kwa sababu ya matokeo mema
 - Mbinu zisizofaa kutumika kuimarisha matokeo k.m. wizi wa mitihani, kuzuia watahiniwa dhaifu kufanya mtihani
3. Usawa masomoni
- usawa kazini
 - Kupiga marufuku ukeketaji wa wasichana
 - Kupinga ndoa za mapema
 - Kupinga ndoa za lazima
 - Kuweka idadi maalum ya wabunge wa kike
4. Hili ni swali la maelezo
- Mtahiniwa aeleze madhara ya ajira ya watoto kwa kina
- Madhara ni kama vile:
- i. Ukosefu wa elimu
 - ii. Kudhulumiwa kimapenzi
 - iii. Magonjwa
 - iv. Utovu wa nidhamu
 - v. Malipo duni
 - vi. Ulemavu
 - vii. Vifo
 - viii. Mapigo
 - ix. Lishe duni
 - x. Kukosa mavazi
 - xi. Huchangia uhusiano mbaya katika jamii
 - xii. Kulemaza ukuaji wa motto
5. Hii ni insha ya methali
- Maana ya nje: Mzigo uliobeba chakula hata ukiwa mzito haumchoshi
- Anayeubeba
- Maana ya ndani: jambo lililo na manufaa halimchoshi mtu
- Matumizi: Hutumiwa kumhimiza mtu anayefanya jambo lililo na manufaa kwake kwamba aendelee kujikaza licha ya ugumu anaokabiliana nao. Mtahiniwa atunge kisa au visa vinavyoonyesha ukweli wa methali hii.
- Ikiwa na visa na muumano. Arejeele pande zote mbili za methali kikamilifu
- Aonyeshe jinsi jambo husika lilivyo zigo la kuliwa na namna lisivyolemaa
- i) UTAHINI
 - Kisa kisipotoa maana ya methali, takuwa amejitungia swali. Atuzwe Bakshishi (BK 01 -
 - ii) Asiyeshughulikia pande zote mbili hajajibu swali. Atuzwe (BK 01 – 02)
- 6.
- i. Hii ni insha ya mdokezo
 - ii. Lazima mtahiniwa atamatishe insha yake kwa maneno haya
 - iii. Atakayekosa maneno yote, au baadhi ya maneno swali. Atuzwe BK 01 02
 - iv. Atakayeongeza maneno mengine, vile vile atakuwa amejitungia swali. Atuzwe KB 01 – 02
 - v. Kisa kionyeshe njia za kuzuia uhalifu ambazo zitapendekezwa na mkuu wa askari au wananchi

MBINU ZA KUZUIA UHALIFU

- i. Kuelimisha watu kuhusu madhara ya uhalifu
- ii. Wahalifu kuchukuliwa hatua kali
- iii. Wahusika doria wawepo kuzuia uhalifu

- iv. Ajira kuwepo ili watu wapate riziki
- v. Sheria ziimarishwe
- vi. Wavyele wapewe mafunzo ya malezi
- vii. Maadili ya kidini yahimizwe
- viii. Miradi ya mapato ianzishwe
- ix. Kuwe na njia za kuwatambua wahalifu
- x. Kuwe na njia za kuwatuza/ kuwapongeza walioadilika

UTAHINI

- i) Anayetunga kisa kisichorejelea mambo haya amejitungia swali
- ii) Azingatie angalau mambo matano

7. Mwenye kovu sidhani kapoa

Hii ni insha ya methali

Mtahiniwa anaweza kufahamu methali kimaana na kimatumizi (si lazima) . Kilicho muhimu ni kisa au visa kilichoandikwa kuonyesha ukweli wa methali hii.

Mwenye kovu- Mtu aliyewahi kukumbwa na jambo Fulani baya/ lenye kuumiza/ lenye kusababisha uchungu Fulani

Sidhani kapoa- Usihukulie kuwa amesahau jambo lile na kutulia

Maana: Mtu aliyewahi kukumbwa na jambo lenye kutia uchungu au kuumiza atabaki akilikumbuka hasa kwa hasira. Atakuwa akitafuta nafasi ya kulipiza kisasi hasa ikiwa jambo lile lilisababishwa na mtu anayemjua

Kisa kitasawiri hali ya kulipiza kisasi kwa uovu aliotendewa mtu

Anayekosa kutunga kisa atakuwa jajalijibu swali

8. Elimu/ masomo ya bure

Athari- matokeo; yaweza kuwa mazuri au mabaya

Aonyeshe pande zote mbili kwa kutoa hoja mwafaka

Mfano: Athari mbaya

- Uhaba wa vifaa
- Ushuru kuongezeka kulipia
- Miradi mengine ya serikali kuathiriwa
- Kiwango cha masomo kimezorota
- Uhaba wa walimu

Faida

- Nchi imeimarisha uwezo wa kusoma na kuandika
- Watoto kutoka jamaa maskini kuendelea na masomo
- Wazazi wamefunguziwa mzigo wa malipo ya karo n.k.
- Hakiki na utambue hoja zozote zaidi zinazoafikiana na mada

9. Hii ni insha ya madokezo

Mtahiniwa abuni kisa kitakachoafikiana na kimalizio kilichotolewa

Kisa kionyeshe majuto; mhusika kuonywa dhidi ya tabia Fulani, ayakaidi mashauri na hatimaye kukumbwa na balaa; kudhoofika kiafya kutokana na tabia yake

Kisababishi chaweza kuwa

Ugonjwa wa ukimwi

Kuathirika na dawa za kulevya n.k.

Anayekosa kumalizia kimalizio hiki achukuliwe kuwa hajajibu swali, na kuwekwa katika kiwango cha D 03

10. Uhaba wa kazi

- Mwanafunzi ajadili pande zote mbili

kuunga mkono

uhaba wa kazi umesababisha :-

- umaskini
- ukosefu ya usalama
- matumizi ya dawa za kulevya
- Uvunjaji wa sheria
- uhasama kati ya walio na kazi na wasio na kazi
- wizi wa mabavu

Kupinga

- Mtu anaweza kujijiri
- walio na kazi huchangia katika visa vya uvunjaji wa sheria k.v. ufasadi
- Mwishoni mwa mjidala mwanafunzi atoe msimamo wake/aonyeshe msimamo wake
- Taz- ashughulikie hoja tano au zaidi

11. Maana : Subira ni sawa na kungojea ili jambo fulani likutokee au utendewe jambo fulani la haja.
- Heri i sawa na matokeo mazuri/mema yanayopatikana baada ya mtu kuwa mvumilivu kwa kusubiri labda kw amuda mrefu hata ingawa kuna mambo mengine sawa sawa na yale anayoyasubiri. Lakini yanayopatikana baada ya subira huwa yenye manufaa zaidi kuliko yanayopatikana kwa haraka.
 - Mtahiniwa aeleze kisa au visa vinavyoafiki maana ya methali
 - Insha izingatie pande zote mbili za methali
 - Asiyeshughulikia pande zote mbili atakuwa amepungukiwa kimtindo.
 - Insha isipoafiki maana ya methali alikuea anajitungia swali. Kwa hivyo atuzwe
12. Insha iakisi hali ya kunusirika, kuponea chupuchupu, kuokoa
- Mtahiniwa akamilishe kisa kwa kifungu cha maneno aliyopewa
 - Asiyehitimisha kwa hilodondoo atakuwa amejitungia swali – atuzwe D-02
 - Atakayeongezea maneno yasiyozidi matano ataondolewa maki 02m (maneno) kazi nzuri !
13. Namna ya kumaliza umaskini katika jami i
- i. Kuendeleza kilimo cha kisasa
 - ii. Kuhamasisha watu dhidi ya ufasadi
 - iii. Kushirikisha wafadhili katika shughuli za kielimu na kilimo
 - iv. Kukuza/ kuipa kipa umbele sekta ya juakali na kuongeza nafasi za kazi
 - v. Serikali kuwapa mkopo wafanya biashara ndogo ndogo
 - vi. Kupuuza mila na desturi zilizopitwa na wakati- idadi kubwa ya mifugo wa kienyeji
 - vii. Ulipaji wa ushuru kuimarishwa
 - viii. Ugavi sawa wa raslimali za nchi
 - ix. Kumaliza mizozo ya kisiasa
 - x. Uzembe/ ulazaji damu kumalizwa kwa kuwapa kiinua mgongo wanaofanya bidii
 - xi. Matumizi ya mihadharati na pombe haramu kukomeshwa
 - xii. Elimu ya msingi kuimarishwa ili kuondoa ujinga nchini
 - xiii. Serikali kuwapa wakulima pembejeo kama vile mbolea, mbegu n.k
14. Mwanafunzi atunge kisa/ visa vinavyoana na maana ya methali
- Watu wenye uwezo wanapozozozana/ kupigana/ wanaoteseka/ kuumia ni wale walio chini yao
15. Mwanafunzi atunge kisa kitakachomalizika kwa mdokezo, aliopeva na kukipa kisa hicho mada inayooana na mdokezo
16. Hii ni methali. Kisa kirejeele sehemu zote mbili. Atoe kisa/visa kinacholenga maana ya methali na matumizi yake. Mtu akizungumzia jambo Fulani huwa amelipitia na anaelewa tosha. Hasemi

tu kwa kulisikia au kulisoma vitabuni kwa mfano aliyewahi kuporwa mali, kunajisiwa au hata kupata msaada kutoka kwa mtu Fulani atampa sifa kutokana na ule usaidizi alioupata

Kutuza

Asiyelenga methali/ anayepotoka asipate zaidi ya D 03

Atakayerejelea sehemu moja ya methali asipate zaidi ya C 08

Hii ni insha ya kukadiria

17. Maudhui

Mabadiliko katika sekta ya elimu ni kama vile:

- a) Kuondolewa kwa adhabu ya kiboko
- b) Kutoajiriwa kwa walimu na tume ya kuwaajiri walimu. Wanafunzi ni wengi na walimu Wachache
- c) Elimu ya bure imesababisha msongamano wa wanafunzi wakiwemo walio na utovu wa nidhamu
- d) Masuala ya haki za watoto
- e) Mtaala ulio mwema unaotokana na mfumo wa elimu wa 8-4-4 unaowalemea wanafunzi
- f) Msisitizo uliotiliwa suala la kupita mtihani

Katika kupiga

Kuna masuala mengine kamam vile:

- i) Uozo katika jamii kwa jumla
- ii) wazazi kuwapa majukumu yao ya malezi
- iii) athari za kigeni
- iv) Kudorora kwa mila na desturi za kiafrika

18. Hii ni insha ya mdokezo

Mwanafunzi aandike mtungo (insha ya kubuni) utakaomalizikia kwa maneno aliyopewa

Akikosa kuyatumia atakuwa amejitungia swali lake la binafsi. Atapewa bakshishi 01

Akiongeza maneno yake ataadhibiwa kwa kuondolewa 2 (kimalizio)

Kisa chake kionyeshe mja aliye tajiri lakini asiye na utu na anavyoangamia kutokanan na uroho/ ukatili wake. Aidha aonyeshe maskini anayepata ufanisi kutokana na matendo yake mema (maadili)

19. **MAFANIKIO YA ELIMU YA BURE**

- Watoto wengi kupata elimu
- Njia ya watoto kupunguka – kiasi kikubwa
- Idadi ya watoto wanaorandaranda
- Wazazi wengi wasiojiweza wamenufaika na mpango huu n.k.
- Matatizo
- Msongamano wa wanafunzi
- Ukosefu wa vifaa – vitabu vya kutosha n.k.
- Upungufu wa walimu
- Kiwango cha elimu kuathirika
- Majengo kutoweza kutosheleza mahitaji yanahitaji upanuzi
- Walimu kulazimika kuwafunza watu wazima (Umri mkubwa)
- Uhaba wa pesa za kutosha kutosheleza mahitaji shuleni n.k.

20. Hii ni methali

Chuma – kufanya kazi na kupata faida

Janga – Balaa; shida; hatari; tabu; matatizo

Maana: Yeyote asababishaye shida, huwatia hasara watu wa nasaba yake.

Hili lina maana kuwa watu wa jamii moja hushirikiana kwa kila hali, iwe ni mbaya au nzuri

Matumizi: Huambiwa mtu aliyetia ukoo wake hasara

- Mtahiniwa ashughulikie pande zote mbili za methali yaani : kuchuma na kula
- Atakayechagua kisa aonyeshe kazi iliyofanywa na ile faida au matokeo kwa wa kwao
- Anaweza kuonyesha methali nyingine zinazoweza kuchukua maana yah ii methali

- Wakati wa kutuza, ambaye hatashughulikia pande zote mbili, awekwe katika kiwango chake kisha aondolewe alama 4 (maudhui)

Anaweza kutumia visa zaidi ya kimoja ila tu inabidi vionane

21. Mtahiniwa aandike kisa
- Kisa kinachomhusisha yeye akitenda makosa
 - Pawe na majuto
 - Ziada
 - Asiyejihusisha amepotoka awekwe kiwango cha D – (alama 2)
 - Akikosa sehemu ya makosa au majuto aondolewe alama 2 (maudhui)
 - Asipomalizia maneno ya dondoo amepotoka apewe D – alama 2
 - Asipomalizia maneno matano (5) ya mwisho aondolewe alama 2 (Kimalizio)
- Akizidisha baada ya dondoo maneno yake, hajajibu swali
22. Insha ya methali
- Udongo uwahi/upatilizie ungali maji
 - Udongo hauwezi kusarifiwa kama umekauka lakini mtu huweza kuusarifu na kuufinyanga vizuri kama maji. Methali hii hutumiwa kutufunza kwamba tunapouia kulifanya jambo fulani tusingojee hadi wakati uakapita, tunapaswa kuliwahi mapema. Watu wengine husema upatilizie udongo uli maji au udongo ukande uli maji. Udongo uuwahi ungali maji.
 - Lazima mwanafunzi alenge swali/methali kionyeshe kuwa jambo liliwahiwa kabla halijaharibika.
 - Kisa kilenge methali hiyo.
Mfano: Matumizi ya dawa za kulevywa, uhifadhi wa mazingira, kujiingiza katika ukahaba
23. Ubaya wa kuavya mimba
- Ni uhalifue
 - Huzorotesha afya ya mhusika
 - Husababisha kifo
 - Inaweza kusababisha utasa
 - kiwango cha laana/dhambi/imani
 - Hushusha heshimana hadhi ya mhusika
- Uzuri wa kuavya
- Huokoa maisha ya wale walioathirika.
 - Mimba ambazo hazihitajiki mfano ubakaji, watoto wadogo, undugu
- Msimamo
- Mwanafunzi atoe msimamo wake
24. Hii ni insha ya mdokezo. Kisa cha mwanafunzi kiafiki maneno hayo na asiongeze wala kubadili mpangilio wa maneno hayo.
Mwanafunzi abuni kisa cha kulisimua kinacholenga maneno hayo.
DOSARI
- Uozo katika jamii
 - Ukosefu wa kazi
 - Magonjwa
 - Uchafuzi wa mazingira
 - kuvuruga maisha ya binadamu
- Mtahiniwa aonyeshe kwamba hiyo teknolojia imemwathiri
Asipojihusisha aondolewe alama (2w) za wahusika
25. Wasifu – Kazi iwe na mpangilio au vipengele vifuatavyo:-
Maudhui

(i) Maelezo ya kibinafsi

- a) Jina
- b) Tarehe ya kuzaliwa
- c) Mahali pa kuzaliwa
- d) Ndoa/Hadhi
- e) Lugha
- f) Anwani
- g) Nambari Ya simu
- h) Barua pepe

Vipengele hivi vitengwe kwenye mstari mmoja

(ii) Kiwango/viwango vya elimu

- Mwanafunzi aanze na kiwango cha juu cha elimu.
- Mwaka wa kusoma – Kiwango na cheti alichopata baada ya kuhitimu/kufuzu mfano :- 1999 – 2004 – Chuo kikuu cha Kenyatta Shahada ya kwanza ya ualimu.

(iii) Tajriba ya kitaaluma

Aanze kwa kazi anayoifanya kwa sasa

(iv) Uteuzi (ikiwa upo) majukumu au nyadhifa ulizowahi kupewa.

(v) Semina ulizo hudhuria (ikiwa zipo)

(vi) Kazi za ziada/ tuzo/ machapisho

(vii) uraibu

(viii) Wadhamini/ warejelewa ataje wawili au watatu lakini wasizidi hapo.

26. Methali

Mwongozo

MTAHINIWA ATOE MAANA YA NJE NA NDANI YA METHALI

- Pande zote mbili ya methali zishugulikiwe
- Anaweza kutumia visa au kisa kufafanua methali
- Anawaza kuonyesha maana ya ndani /yenye/kuanzia kisa au visa moja kwa moja
- Kisa/visa vionyeshe mali akisifwa kwa jambo zuri huaauza kuregea ua kuharibu mambo

27.

- Insha itamatishwe kwa mdokezo ulitolewa
- Mtahiniwa asimilie kisa kinacholenga uchaguzi katika uwanja wa kisisa kisa chenyewe
- Uchaguuzi kufanyua baada ya kifo cha mbunge wa eneo bunge hilo
- Mbunge wa awali kuhusika katika wizi wa kura
- Mtahiniwa asipomaliza kwa maneno aliye atakuwa amepotoka hivyo kupewa A1:2(bakshishi)

28 - sha itamatishewe kwa mdokezo ulitolewa

- Mtahiniwa asimilie kisa kinacholenga uchaguzi katika uwanja wa kisisa kisa chenyewe
- Uchaguuzi kufanyua baada ya kifo cha mbunge wa eneo bunge hilo
- Mbunge wa awali kuhusika katika wizi wa kura
- Mtahiniwa asipomaliza kwa maneno aliye atakuwa amepotoka hivyo kupewa A1:2(bakshishi)

29. Kisa cha mwanafunzi kionyeshe ukweli wa methali hii. Anayehama kambini au pahala Fulani hawezi kunya au kuchafua pale eti kwa kuwa anatoka, la. Huenda ikatokea haja, ikabidi arudi pahali hapo. Tusidharau cha zamani kwa kuona kipya (Usiache mbachao kwa msala upitao)

30. Mwanafunzi aonyeshe

- Maana ya uavyaji wa mamba
- Madhara ya uavyaji mamba
- Kusababisha vifo vya wahusika
- Kutozaa baadaye
- Mauaji ya vilenge/ vijusi
- madhara ya kiafya kwa mama mfano maradhi ya chupa ya motto n.k
- Waweza kushtakiwa / kufungwa
- Dhambi kwa mola – kuua

Manufaa ya uavyaji

- Kuokoa maisha ya mama aliye hatarini
- Mimba ya ukooni mwa mama- mivigo, kuondoa aibu
- Mwanafunzi arudi shuleni (mama)

N.B - Katika aya ya mwiso, atoe uamuzi au maoni yake
 - Aeleze upande mmoja mfano apinge kisha aunge mkono mjadala kisha atoe uamuzi
 Au

- Atoe uamuzi wake, kisha atoe maoni
 32. Mtahiniwa kwanza aeleze hiyo halafu atolee suluhu

Maudhui

1. Ubakaji wa watoto wadogo
 Suluhu:- Watoto wachungwe na wazazi au walezi wahusika waadhibiwe vikali
2. Watoto kuteswa na wazazi k.v. kuchapwa hadi kulemazwa au kuchomwa.
 Suluhu : Wazazi waadhibiwe mahakamani
3. Ajira ya watoto
 Suluhu:-Serikali ihakikishe kila mtoto yu shuleni kwani masomo ni ya bure na wasiopeleka hao wachukuliwe hatua kali
4. Kuavya mimba-
 Suluhu – wahusika wafungwe kifungo cha mda mrefu
5. Watoto wachanga kutupwa pipani
 Suluhu: Serikali ijengee watoto kama hao makao ; wahusika wachukuliwe hatua
6. Watoto kuadhibiwa na walimu kupita kiasi
 Suluhu: Walimu kama hao wafutwe kazi
7. Ukosefu wa chakula
 Suluhu Wazazi washurutishwe kuwalea watoto wao vyema; serikali itoe misaada ya chakula (Hoja tano na zaidi zifafanuliwe vyema huku masuluhu yakitolewa)

UMUHIMU

Sura

- Insha iwe na kichwa kilichoandikwa kwa herufi kubwa na kupigwa mstari
 - Au aanze tu kuandika insha muradi ameonyesha ni swali nambari gani.
 - Urefu wa kunasa mbili au zaidi uzingatiwe ili kutimiza idadi ya maneno
 - Asiyetimiza idadi ya maneno aondolewe alama 2u baada ya kukadiriwa katika kiwango chake
33. - Mtahiniwa atunge kisa kifaacho
 Maana : Kitu cha anayeondoka pamoja naye.
 _ Huweza kutumiwa kuipigia mfano hali ambayo imebadilikka na kuwa mbaya zaidi au kubadilika na kuwabora zaidi
 - Si lazima mtahiniwa aeleze maana mwanzoni
 - Si lazima aandike anwani/kichwa cha insha yake
 - Anaweza kuanza moja kwa moja kisa chake
 - Mtahiniwa azingatie maana kikamilifu

34. - Mwanafunzi ajaribu kuelezea wasifu wa 'Rais Julius Nyerere
 - Si lazima mwanafunzi azungumzie ukweli na kihistoria
 - Mwanafunzi amekubaliwa kubuni na kumpatia Rais Nyere sifa ziada zisizo halisi

MAUDHUI

- Mwanafunzi aeleze jinsi mhusika huyu anavyojulikana kitaifa na kimataifa
- Kiwangochake cha elimu
- Umaarufu wake kisiasa
- Familia yake
- Alivyoendelea kuichumi
- Duri
- Marafiki zake

- Jinsi alivyopata umaarufu wake
- Maudhui yasipungue matano

Sura

- Maandishi ya mfululizo.
- Mwanafunzi atimize urefu unaohijika .
- Aisyetosheleza urefu aondolewe al. 2u.

35. (i) Anaweza kuunga mkono, kupinga au kujadili pande zote mbili
(ii) Akishughulikia pande mbili atoe uamuzi katika hitimisho

Kuunga mkono

- Kuavya mimba ni kinyume cha amri ya Mungu isemayo usiue. (Maadili ya Kidini)
- Mtoto anayeaviwa ni kiumbe ambaye ana haki ya kuishi
- Ni kwenda kinyume cha utu wa mwanadamu
- Kuavya kukiruhusiwa ni kuchochea kuporomoka kwa maadili
- Ni sawa na kuhalalisha mauaji
- Huhatarisha maisha ya mama
- Ni hatari kwa afya ya mama (magonjwa)
- itachangia utasa katika jamii
- huweza kusababisha kuwepo kwa mayatima
- Ni hasata katika uchumi wa taifa kwani mama akifa mchango wake utakosekana

Kupinga

- Kuavya kuruhusiwe ikiwa afya ya mama iko hatarini
- Kuavya kuruhusiwe ikiwa mimba ilitokana na ubakaji
- Wanaosaidia kuavya mimba watakuwa ni madaktari waliohitimu na hivyo hamna wasiwasi wa kutokea maafa.
- Kutazua vifo vingi kwa sababu kuharamisha kutawazwa wasichana na wanawake kuavya kwa siri na madaktari bandia/hasi/matapeli.
- Kuruhusiwe kwa sababu maisha huanza baada ya mtoto kuzaliwa.
- Kuruhusiwe ikiwa wahusika wote ni wachanga na hawajawajibiki
- Kutusaidia kupanga uzazi
- Ili kupunguza mayatima kwa sababu mama aweza kufa anapokuwa akizaa
- Yaweza kuwapa wahusika muda wa kujiandaa katika ndoa halali
- Ili kuepusha wanaharamu katika jamii

36. (i) Mtahiniwa aeleze maana na matumizi ya methali
(ii) Atoe kisa kinahcoafikiana na methali

Maana :- Mtu awapo na tatizo lolote halafu mtatuzi au masaidizi akionyesha nia ya kumsaidia, kumwacha mwenye tatizo na matumaini/matarajio.

Matumizi : Hutumiwa kuwahimiza watu kuwa wanapoendewa ili kuombwa msaada au ushauri, wasioneshe nia ya kutojali kwani kufanya hivyo huwakatiza wahasiriwa tamaa.

37. (i) Lazima amalizie maneno ya mdokezo
(ii) Asipomalizia maneno hayo atakuwa amepotoka
(iii) Akiongezea zaidi maneno matatu (3) atolewe alama mbili
(iv) Yakizidi kwa maneno matano, amepotoka.

38. Bandu Bandu Huishia Gogo

Mwanafunzi atunge kisa kinacho dhihirisha ukweli wa hiyo methali (juhudi za kidogo kidogo hatimaye huleta ufanisi katika shughuli).

- Si lazima mwanafunzi kufafanua maana. Mwanafunzi aweza kuanza kwa masimulizi yake moja kwa moja. Hata hivyo aliyefafanua methali vilivyo asiadhibiwe.
- Kisa kimoja kirefu au visa vidogo vidogo vinavyioafikia methali vitafaa.
- Kisa cha mwanafunzi kisiishilie kupinga methali.

39. MATATIZO

- 1) Ukosefu wa ajira kwa vijana.
- 2) Ufisadi uliokithiri.
- 3) Raslimali kuliandikiwa wachache.

- 4) Uongozi mbaya – Taasisi za serikali kuingiliwa na serikali kuu.
- 5) Ukosefu wa usalama.
- 6) Ukabila.

KUUNGA
SULUHU

Katiba iweze kuweka mikakati ya

KUPINGA

40. - Mwanafunzi atunge kisa kinachoaibisha.
 - Asiongeze maneno yake katika kile kifungu cha kuishilia.
 - Utaratibu wa kuhakiki insha uzingatiwe katika utuzaji na utozaji wa alama.
41. Hii ni insha ya methali

Mchumia – chuma – tafuta riziki
Juani – kustahimili ugumu/ kwa shida
Mtu anayeshughulikia jambo fulani kwa dhati na kwa kuvumilia ugumu wowote hatimaye hufanikiwa na kustareheka.
Mtahiniwa aweza kutoa ufafanuzi wa maana na matumizi ya methali
Atoe kisa/visa vinavyoona na maana ya methali
Asiyetoa kisa achukuliwe kuwa hajajibu swali na kuingizwa katika kiwango cha D.
42. Sababu zinazochangia uhalifu
 - (i) Umaskini
 - (ii) Kuimarika kwa teknolojia k.m. rununu
 - (iii) Ukosefu wa ajira
 - (iv) Uhasama baina ya makabila
 - (v) Siasa duni – k.m viongozi kuchochea uhasama baina ya makabila
 - (vi) Ulanguzi wa silaha hatari
 - (vii) Ulegevu wa maafisa walinda usalama
 - (viii) Ufisadi
 - (ix) Matumizi ya dawa za kulevya

Njia za kukomesha

 - (i) Walinda usalama walegevu waachishwe kazi
 - (ii) Hatua kali kuchukuliwa dhidi ya walanguzi na watumizi wa dawa za kulevya
 - (iii) Ajira zibuniwe
 - (iv) Vijana kusaidiwa kuanzisha miradi ya maendelo k.m. mikopo.
 - (v) Vituo vingi vya polisi kujengwa
 - (vi) Vituo vya urekebishaji tabia vijengwe
 - (vii) Hatua kali zichukuliwe dhidi ya wavunjaji wa sheria
43. Hii ni insha ya mdokezo
 - Ni insha iliyo na kimalizio
 - Mhusika ajipate katika hali ya huzuni. Mkasa k.m. wa moto kuzuka na kuichoma nyumba yake – likaonekana jivu tu palipokuwa nyumba yake
 - Lazima mtahiniwa amalizie maneno ya kimalizio
 - Anayepunguza au kupunguza maneno hadi manne ya kimalizio aondolewe maki 2m baada ya kutuzwa.
 - Anayekosa sehemu ya kimalizio aondolewe maki 4mk baada ya kutuzwa.
44. Jitihada haiondoi kuduru

Maana: Bidii za mja haziwezi kubadilisha majaliwa au mpango wa Mungu.
Matumizi: Hutumiwa kuwatia moyo na kuwahimiza watu ambao huenda bidii wanazotia katika shughuli zao zisifanikiwe kuwapa wanachotarajia. Wanachopata ni kile Mungu aliwapangaia.

 - Mwanafunzi atunge kisa/visa kadhaa vinavyolenga mada ya methali
 - Insha ionyoshe ukomavu wa mtiririko kilugha na kimsamiati
 - Mtahiniwa ashughulikie sehemu zote mbili za methali.
 - Tanbihi: Anayeshughulikia sehemu moja atakuwa amepotoka

45. **MADHARA YA RUNUNU**

- (i) Kuchangia kuongezeka kwa visa vya ajali barabarani
- (ii) Kuchangia katika kuzoroteka kwa maadili ya jamii/zina filamu potofu.
- (iii) Visa vingi vya uhalifu vimefanikiwa kupitia rununu
- (iv) Familia/ndoa zimevunjika – kukosana kutokana na rununu.
- (v) Wanafunzi wameshindwa kujimudu kilugha kwa sababu ya rununu – wamezoea lugha ya mkato na isiyo sahihi kisarufi na msamiati.
- (vi) Zinaathiri mbegu za uzazi iwapo zinawekwa kwenye mfuko wa nguo kwa muda mrefu.
- (vii) Ni ghali kutumia kwa vile huhitaji kununua kadi ili kuwasiliana

FAIDA YA RUNUNU

- (i) Kuwezesha kufanikiwa kwa mawasiliano wakati wowote.
- (ii) Husaidia katika kuweka ujumbe (siri muhimu)
- (iii) Ni nyepesi / hubebeka kwa urahisi

46. - Ni insha ya kubuni
- Mwanafunzi azingatie sehemu zote k.m. utangulizi, mwili na hitimisho
- Mtahiniwa atunge kisa kinachomalizia kifungu kilichotolewa
Tanbihi :- Mwanafunzi ambaye atashindwa kumaliza insha na kimalizio hiki achukuliwe amejitungia swali na atuzwe D- (01-02)

47. Hili ni swali la kutoa hoja na kuzifafanua
Baadhi ya hoja:
- Masomo kuimarishwa
 - Kubuni nafasi nyingi za ajira
 - Serikali iimarishwe sera k.v kazi kwa vijana
 - Riba ya mikopo ipunguzwe
 - Mashauri kupitia kwa mikutano ya hadhara na mabaraza kuhusu kukinga ugonjwa wa ukimwi – ukimwi husababisha utegemezi mkubwa na hivyo umaskini
 - Watu kuhimizwa kushiriki kazi, wasizembe
 - Usambazaji wa nguvu za umeme katika sehemu za mashambani
 - Kilimo kipewe kipaumbele

48. Samaki mkunje angali mbichi
Hili ni swali la methali
Mtahiniwa aweza kufafanua maana na matumizi (si lazima)
Maana: Jambo linapoharibika lirekebishwe mapema kabla halijakuwa gumu kulirekebisha. Rekebisha jambo likiwa bado laweza kurekebika. Likiachwa likitiri hufikia kiwango kisichoweza kurekebishwa
Mtahiniwa atunge kisa/ visa vinavyoonyesha ukweli wa methali hii
Aweza kuchukua mtazamo wa:
- i. Hali iliyoharibika na hatua za haraka kuchukuliwa na hivyo hali nzuri kurejeshwa
 - ii. Hali Fulani kuonyesha kuharibika na kuachwa hadi ikawa vigumu kuirekebisha
- Kisa kinachobuniwa kiweze kuoana na moja kwa moja na methali.
Kisa kikikosa kuhusiana na methali mtahiniwa achukuliwe kuwa amepotoka na kuingizwa katika kiwango cha D (03)
Ikiwa mtahini hatatunga kisa achukuliwe kuwa hajajibu swali na kuwekwa katika kiwango cha D (02)

49. Hili ni swali la mdokezo
Mtahiniwa amepewa kianzio cha insha
Lazima ayatumie maneno yote mwanzo wa insha
Kisa kionyeshe kwanini siku hiyo ilisubiriwa kwa hamu; ilikuwa na umuhimu na gani?
Mtahiniwa adhihirishe bayana tukio/ shughuli/ jambo muhimu ambalo lingetokea siku hiyo

Atumie nafsi ya kwanza katika masimulizi yale.

Karatasi ya pili 102/2

Ufahamu

1. MAHOJIANO

Mtindo – kichwa

Mada

Muundo wa tamthilia huzingatiwa

Alama za uakifishaji zizizingatiwe ila alama za usemi

Mahojiano yapokezanwe

Lugha rasmi itumike

Mahojiano yasipite mpaka

Mwanafunzi ajieleze kulingana na;

- Maelezo ya kibinafsi
- Elimu
- Tajriba ya kazi
- Changamoto ya kazi

2.

- a) Mashaka ya kilimo cha mahindi.
- b) Shilingi elfu saba na mia tatu.
- c) i) Tisho la korogo na vidiri kufukua mbegu.
ii) Kiangazi.
iii) Mvua ya barafu.
iv) Gharama kubwa.
- d) i) Haikua vizuri kufurahia faida kabla kuuza mahindi.
ii) Mungu anao uwezo wa kuleta barafu na kuangalia kustawisha mimea.
- e) i) Kiwango cha chini cha mvua.
ii) Kushuka kwa bei
- f) Mahindi aliyodhani yameangamizwa na kiangazi au barafu yalinawiri tena.
- g) i) Malipo ya kustaafu.
ii) Wataalamu wa kilimo.

3.

- (a) – malezi
 - Wajibu wa wazazi katika malezi
 - Jawabu lolote linalogusia juu ya malezi (1x1=al. 1)
- (b) (i) – Baba kuona kuwa wajibu wake ni kulea watoto wa kiume tu
(ii) – Watoto wa kiume kuonyesha kuwa wao ni tofauti na watoto wa kike (al.2)
- (c) Kwa kuhofia kuwa stamfunza tabia za kike (hoja 1x2=al. 2)
- (d) (i) Palikuwa na ugawaji wa kazi ya malezi
(ii) Watoto walifunzwa sifa kama vile uvumilivu, bidii, utii n.k.
(iii) Watoto wa kike walifunzwa upishi, ukulima, usafi n.k. (hoja 2x1=al. 2)
- (e) Palipotokea jambo ambalo kwa kulipima mama aliona linampita kimo, alimwita baba kuingilia naye alimwagiza dadake aje atoe suluhisho. (3x1=al. 3)

(f) Sifa- (i) Ushujaa

(ii) uvumilivu (1x2=al.2)

(g) (i) Chanzo cha chemichemi – kitovu cha maisha/asili

(ii) Akishachuchuka – ongeza kimo /kua

(iii) Hulka – tabia/mwenendo/sifa (3x1= al. 3)

4.

- (a) – Sera ya elimu na athari zake
- Sera ya kusimamia elimu iwepo

- Mfumo hasi wa elimu
- Masomo ya ziada
- *Mada ilenge Elimu ;maneno yasizidi 6
- (b) -Ina dosari/dosari
- Haiwapi wanafunzi muda wa kutosha wa kula,kucheza,kupumzika na hata kuchunguza afya na usalama wao
- (c) -Watoto kukosa maadili mema
- Watoto kukosa furaha na kuchanganyikiwa akili .
- Watoto kukosa nafasi ya kucheza na kutangamana hivyo kuathiri viungo vya miili yao kama moyo,mapafu na akili.
- Watoto kuwa wategemezi wasioweza kujipangia na kutekeleza mambo kivyao.
- Wazazi kutotekeleza majukumu yao ya kuwalea na kuwaelekeza watoto kwani mfumo huu huwaondolea mzigo wa malezi na gharama ya kuwaajiri walezi.
- (d) -Wanapaswa kutekeleza majukumu yao ya kuwalea na kuwaelekeza wanao jinsi wanavyotaka wawe.
- Wawashinikize wanao wahudhurie shule maana kutawafanya wawe wategemezi wasioweza kujipangia na kutekeleza mambo kivyao.
- (e) (i)Tashhisi-kufukuza ratiba.
- (ii)Msemo –Wakiunga mkono
- Kupiga marufuku
- (iii)Takriri –Kazi nzito nzito 2*2
- (f) (i) Huwindwa kitandani
- Kuondolewa kitandani/usingizini bila ana yeondolewa kupenda
- Kulazimishwa kuamka
- ii) Maadili- Tabia njema /matendo mema
- iii) Kuwashinikiza - Kuwalazimisha /kuwashurutisha
- iv) Wakembe-Wadogo/wachanga

5. 1. Wizi wa wa mali ya umma

- Vyeo na madaraka kutolewa hivi hivi tu
- Uuzaji wa stakabadhi za serikali
- Kuiba madawa
- Kuhonga ili kupata nafasi za kusoma
- Kuhonga au kutumia undugu ili kupata kazi
- Kutowajibika kikazi
- Kuiba madawa
- 2. - Kufilisisha serikali
- Kunyima wagonjwa matibabu
- Kuzorotesha maendeleo na huduma muhimu
- Kuelimika watu wasiohitimu na kuacha walio werevu
- Kupandisha vyeo watu wasiostahili
- Kazi kufanywa vibaya bila uajibikaji
- 3. - Kuunda tume na kamati za kuchunguza visa vya ufisadi
- Kurudisha mali iliyoibiwa
- Kuwashtaki wahalifu
- 4. - Uhaba wa kazi
- Uozo wa maadhili katika jamii

- Kuongezeka kwa umaskini
- Tamaa ya anasa na starehe
- Uongozi mbaya wa kitaifa
- Kukosa huruma na uajibikaji
- Kukosa uzalendo

5. Hongo/ kuzunguka mbuyu/ chai/kadhongo

6. Kazi walizopewa ✓

- a) Ufunuo wa siri ya jambo la aibu ✓
- b) Kuenea kwa jambo au habari ✓
- c) Ona wivu ✓
- d) Waliोधhuriwa/ walioumizwa ✓
Umeshikilia ✓

6. (a) Ufisadi (al.1 x 1=al.)

(b) (i) Ajali za barabarani zinasababishwa na kuendesha gari kwa kasi sana

(ii) Kung'olewa kwa vidhibiti mwendo kinyume na masharti ya uchukuzu na mawasiliano.

(iii) Kuwepo kwa magari mabovu barabarani ambayo hayakutimiza masharti ya ukaguzi.

(iv) Ufisadi wa maafisa wa usalama

(v) Barabara mbovu zenye mashimo

(vi) Matumizi ya madawa ya kulevya miongoni mwa madereva wa malori na matrela *EZ*

(c) (i) Wananchi wafahamishwe ya kwamba wana jukumu la kuwaeleza walinda usalalam endapo gari linapelekwa kwa kasi kupita kiasi.

(ii) Wananchi waelimishwe ili wasikubali kuingia kwenye magari ambayo yamejaa kupita kiasi

(d) (i) Kuwekwa kwa vidhibiti mwendo kwenye magari ya abiria

(ii) Kuwachukulia hatua wale wanaotoa na kuchukua hongo

(iii) Kurekebisha baadhi ya barabara mbovu

(iv) Kuwekwa kwa mikanda ya usalama kwenye magari

(e) (i) Kung'olewa kwa vidhibiti mwendo

(ii) Kutokuweko kwa mikanda ya usalama

(iii) Gari kwenda kwa kasi zaidi kutokana na kurekebisha kwa vidhibiti mwendo (2 x 1)

(f) (i) Shida ambayo imedumu muda mrefu bila suluhisho kuliko kiwango kilichokubaliwa

(ii) Mashimo yaliyoachwa baada ya madini kutolewa

(iii) Vifaa vya gari kwenda kwa kasi kuliko kiwango kilichokubaliwa

(iv) Urekebishaji

(v) Kuchukua au kutoa mlungula/rushwa

(vi) Tia hamu ya kufanya jambo (6 x ½ =al. 3)

7. a) -Ubakaji wa watoto wa kike

- Kupigwa kwa wanawake na waume zao
- Kuchomwa kwa wanawake na waume zao
- Hutukanwa na kubezwa anapojiunga na siasa
- Huchukuliwa kuwa kinyago cha mzaha na wanavitimbi/ waigizaji

b) - Hutekeleza wajibu kama mama – kulea familia/ kutayarisha chakula

- Hufanya kazi ya ofisi ambapo anakabiliwa na migogoro mingi ya kusuluhisha

- Hurejea nyumbani kutayarisha chajio, kushughulikia kazi za shule za watoto na kuchangamsha familia $3 \times 1 = 3$

c) - Kulinda mazingira

- Ongezeko kubwa la uzalishaji wa chakula

- Kutoa ajira ya kibinafsi

- Kuongezeka kwa pato la ndani

- d) Wawe watu wa vitendo sio kupayuka
 e) Kinyago - sanamu
 Mabeza – madharau
 (f) i) Mbalagha – Utashangaa mja huyu atayabeba vipi?
 ii) Uhuishi – mara watupwe mabezo ya kila aina
8. i) Umakinifu wa watu binafsi, vyombo vya habari, sera na utayarifu wa serikali katika kugharamia shughuli hii (4x1=ala.4)
 ii) Si lugha dhaifu. Hii ni kwa sababu hakuna lugha hata moja ulimwenguni inayoweza kujitishleza bila kukopa. Hivyo, Kiswahili kinapokopa, hali hiyo haipaswi kuchukuliwa kuwa ni lugha dhaifu (ala 3)
 iii) - Istilahi zinazokopwa zinafaa zichukuliwe zilivyo katika umbo lao asili na kufanyiwa marekebisha machache tu
 - pale ambapo istilahi ya asili haiwezi kukopwa, lugha husika ijaribu kubuni msamiati ufaao
 - kiswahili kisikope kiasi cha ku[poteza upekee wake
 - uundaji wa istilahi uzingatie mafologia ya kawaida ya lugha (3x1=al 3)
 iv) Uundaji wa istilahi katika Kiswahili n.k. ala 10
 v) a) Dhana – Fikiria inayoeleza ambo fulani
 b) Takriban – Neno linaloonyesha ukaribiano wa vitu kwa hali au idadi
 c) Istilahi – Neno linalowakilisha dhana Fulani katika uwanja maalum wa maarifa k.v. siasa, uchumi au hisabati
 d) mafologia – Tawi la isimu linaloshughulikia uchambuzi wa maneno (4x1=al.4)
9. (a) - Haki za wanawake
 - Taasubi ya kiume
 (b) -Mwanamke kuumbwa kutokana na ubavu tu wa mwanaume
 (c) - Ya mawazo akilini, kujinyenyekeza na kujidunisha mbele ya mwanamume
 - Ni mwiko kudhihirisha tabia za kimabavu
 - Hutarajiwa kujilinda heshima kimwili kwa kuhifadhi ubikira wake
 - Mahali pake ni jikoni, hasikiki bali aonekanalo
 (d) – Kuhifadhi ubikira mpaka aolewe
 - Mwanamke huolewa haoi
 - Ndiye mkosaji kila mara
 - Nyumbani aonekana tu, asisikike
 (e) - Wana uhuru wa kutembea na wanawake ovyo
 -Wana uhuru wa kujitetea na kupigana
 - Mwanamume ndiye huoa
 - Yeye hahesabiwi makosa ila mkewe tu kila wakati hulaumiwa kutuze ufahamu
1. Ondoa nusu moja ($\frac{1}{2}$) kwa kila kosa la sarufi litokeapo mara ya kwanza.
 Usiondoe zaidi ya nusu za alama alizotunwa mwanafunzi
 Tahajia
 Ondoa nusu alama ($\frac{1}{2}$) kwa kila kosa la hijai (h) litokeapo mara ya kwanza kwa swali la ufahamu hadi makosa 6 (yaani alama 3)
 (f) – Twawashtumu wengine ilhali sisi twabaguana kimaumbile
 - Akasemwa vibaya mtaani
 - Hupigwa /hushutumiwa
 - Wajitolee
10. Ufahamu
 ▪ Mwanafunzi aliyeambukizwa Ukimwi
 ▪ Ukimwi vyoni
 ▪ Hofu ya kuambukizwa Ukimwi (yeyote moja =al. 1)
 2. Kuwaambukiza wanafunzi wenzake mia moja na ishirini na wanne virusi vya Ukimwi al.2
 3. Aliambukizwa Ukimwi na mwanafunzi wa chuo hicho ambaye alikuwa akifanya majaribio

- ya ualimu shuleni mwao
4. _ Apewe adhabu ya kifo
 - Atiwe nguvuni maramoja
 - Tayari amekiri kosa lake na hivyo kumfanya awe na hatia (zozote mbili al. 4)
 5. Maadili hayapo tena katika vyuo vikuu nchini
 6. - Kupoteza tumaini kabisa/kuwa katika taharuki kuu
 - Daima dawamu/ kwa vyovyote vile
 - Kutumia watu wengine kuwatia adhabu kwa kosa lake mwenyewe (1x3=al.3)
11. 1. Nyimbo za jadi zilizokuwa zikiimbwana Manju, Wangoi au waimbaji stadi wa tangu walipojumuika katika matukio na hafla mbalimbali kama za jando, arusi, matanga, noma n ashangwe zao za maishani (al 2)
2. - Mawaidha√1
 - Taathira au jadhba kutokana na sauti tamu ya manju√1
 - Burudani√1 (al 3)
 3. - Uzito wa mawazo maadilifu √1
 - Mizani ya sauti ya manju kulingana na lahami, pumzi zake pamoja na madoido katika uimbaji √1
 4. - Lugha √1
 - Umbo √1
 5. Haijaenea na kupamba moto
 6. - Kongamano – mjadala juu ya jambo fulani unaofanywa na mkusanyiko wa watu √1
 - Jadhba – Hisia au taathira ya mawazo inayomfanya mtu ajisahau nafsi yake √1
 - Farka – tofauti √1
 - Awali – Asili, mwanzo √1 (tazama makosa ya hijai/ sarufi – adhibu ½)
12. (a) Madhila ya Chamkosi/masaibu ya Chamkosi/shida za Chamkosi
 (b) – Husabasiha kifo
 - Hufuja mali katika kutibu/umaskini
 - Kuacha mayatima
 - Kuporomoka kwa ndoa/familia (zozote 2x1=al. 2)
 (c) Uasherati; madharau/mapuuzwa kwa ushauri (3x1 = al. 3)
 (d) (i)
Baba	Mama
- Alikuwa baba dume/katili	- Mshauri mwema
- Mreda/sherati/mkware	- Mpole kwa bwanake
	- Mtiiifu kwa bwanake
	- Mlezi mwema
- (e) Alikata shauri kusomea taaluma ya uelekezi na ushauri ili kusaidia wengine Maoni; - Uamuzi huu ulikuwa mzuri kwani ungezuia madhara zaidi. (Dhana alama 2 maoni al. 1)
- (f) (i) Kutumbulia macho – kuangalia bila la kufanya/kukodoa macho.
 (ii) Ameumwa na mbuzi – kuugua ugonjwa wa Ukimwi
- 13 .
- i. Uhai unavyoanza
 - ii. Hatua ya kwanza katika uhai wa binadamu
 - iii. Kioja cha mwanzo wa uhai n.k.
2. Ana maana ya kujamiana ambapo mamba hutungwa
 3. Imani inayokita mizizi ni kwamba mungu huwatumia mume na mke kumwanzishia binadamu maisha ya duniani
 4. Kromosomu humkadiria inadamu

- i. Rangi ya ngozi yake
- ii. Aina ya nywele
- iii. Jinsia- kama atakuwa mume au mke
- iv. Kiasi cha werevu
- v. Aina ya damu
- vi. Utu wake katika maisha ya usoni

5. Kwa sababu elimu kutoka kwa jamii na mazingara, pekee haifai kitu, lazima ijenge juu ya msingi wa kromosomu

6.- Kunyonya au kutegemea

-Mamlaka

Hana uhusiano na mama yake

14. (a) Uhusiano wa Ukimwi na kifua kikuu
 - (b) Kuchipuka kwa viini vya ukimwi kulikosababisha kudhoofika kwa kinga mwili
 - (c) Hupunguza uwezo wa mwili wa mgonjwa kupigana na vijidudu vya maambukizi magonjwa, kutodhibiti maambukizi ya magonjwa mbalimbali
 - Huwa na nafasi ya kinga mwilini
 - (d) Katika baadhi ya nchi maambukizi ya kifua kikuu hufanyika mapema katika umri mchanga maishani. Hivyo basi kutokea kwa ugonjwa huu mara nyingi husababishwa kuwepo kwa ukimwi
 - (e) Ukosefu wa kinga mwilini
 - (f) Mmoja kati ya watu wawili au watu wenye virusi vya ukimwi hupata kifua kikuu
 - Asilimia 50-60 ya wagonjwa wa kifua kikuu wameambukizwa ukimwi
 - (g) Maambukizi ya kifua kikuu hufanyika mapema katika umri mchanga
 - Maambukizi mara nyingi hayasababishi ugonjwa huu kwa kuwa kinga za mwili zazitiri maambukizi haya.
 - Baadaye viini vyaweza kuwa hai tena na kusababisha ugonjwa
 - (h) (i) Kuinga
 - (ii) Kipindi cha miaka kumi
 - (iii) Shughuli/jambo la muhimu/haraka
 - (iv) Chembe chembe zinazosababisha ukimwi
15. a)- Elimu na teknolojia
 - Umuhimu wa elimu ya teknolojia
 - b) Hali ya kuhuzunisha ni taasisi ya elimu kukosa kutoa wafanyakazi wenye ujuzi tosha, hasa wa teknolojia za kisasa kama kutumia kompyuta kutenda kazi mbalimbali
 - c) - Akipata atajiunga na chuo kikuu ambako ataendeleza ujuzi huo wake
 - Akikosa nafasi katika chuo kikuu aweza kuendelea na elimu kupitia elimu mtandao
 - Mwanafunzi aweza kufanya utafiti wa kina kupitia intaneti
 - d) Vizingiti
 - Mitambo na vifaa vya kompyuta ni ghali
 - Kuna ukosefu wa walimu waliohitimu wa somo la kompyuta katika shule nyingi
 - Tatizo la ukosefu wa nguvu za umeme katika maeneo ya mashambani
 - Wanafunzi na wazazi kutoka vijijini huona somo la kompyuta kama gumu na linalofaa kwa wanafunzi wa mjini pekee
 - e) Manufaa ya kompyuta kwa walimu
 - Kufunza madarasa kadhaa kwa kipindi kimoja bila kuhudhuria darasani
 - Kufanya utafiti wa hali ya juu kupitia mtandao wa intaneti
 - f) Kompyuta- tarakilishi

Intaneti- Mtandao wa mawasiliano wa tarakilishi

Ufupisho

1. (a)

- i. Ukosefu wa elimu
 - ii. Kulaza damu/ uzembe
 - iii. Ufuaji
 - iv. Umaskini pia huletwa na majanga ya kimaumbile Kama vile:-
 - Mitetemeko ya ardhi
 - Maradhi hatari
 - Moto
 - Ukame
 - Mafuriko
- b) - Kupunguza mwanya mkubwa uliopo kati ya matajiri na maskini
- Kupandisha viwango vya kodi inayotozwa wenye mshahara mnono na wafanya biashara wenye pato kubwa
 - Huduma za burudani kutozwa kodi ya kiwango cha juu
 - Elimu tekelezi isisitizwe
 - Kupunguza ushuru kwa bidhaa zinazoagizwa
 - Kuwapa wahitaji mitaji ya kuanzisha miradi mbalimbali ya kimaendeleo
 - Kusambaza huduma za umeme na maji sehemu za mashambani

Utiririko

TAZAMA

- i. Kwa kila kosa la sarufi mtahiniwa huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama hadi jumla ya makosa 10
 - ii. Kwa kila kosa la tahajia mtahiniwa huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama hadi jumla ya makosa 6
 - iii. Kwa kila ziada ya maneno kumi, mtahiniwa huadhibiwa alama 1 na kwa kila mengine matano --huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama
2. a) - Kuzuia uharibifu
Kuhakikisha meno yetu ni mazuri
Kuhakikisha meno yetu yanadumu na kuendelea kutufaidi
- Kuondoa mabaki ya chakula ambayo ni chanzo cha viini zozote $4x1=4$
Mtiririko $1x1=1$
- b) Tunapokula meno yetu huvunja chakula
Vimegenye hukifanyia chakula kazi
Meno ya binadamu ni ya meno nne
Kazi ya meno ni kutafuna na kusaga chakula
Idadi ya meno ya mtu mzima ni 32
Ni vyema kudumisha afya nzuri ya meno
Lazima tuyapige mswaki meno ili koundoa mabaki ya chakula
Tuhakikishe kuwa hatuuharibu ufizi wa meno
Afya ya meno ni muhimu ili kuhakikisha kuwa meno yetu yanadumu na kuendelea kutufaidi katika uhai wetu zozote $8x1=8$ Mtiririko $2=2$ Jumla $=10$

3. Ufupisho

a) Inawezesha nchi kupata bidhaa ambazo haitengenezi

- Husaidia kuwepo na uhusiano kati ya nchi mbalimbali
- Nchi hupata bidhaa kwa bei rahisi kuliko ambavyo ingekuwa kama zingetengenezwa kwao
- Husaidia wakati nchi imekumbwa na dharura au majanga kwani itasaidiwa na nchi nyingine
- Huchochea upatikanaji wa nafasi za kazi kwa wengi
- Nchi inawezesha kupata pesa za kigeni na kuuza bidhaa za ziada (6x1=al.6)

b) Kuna matatizo yanayozikumbuka nchi za kiafrika katika biashara hii

- Hutatiza viwanda vichanga katika nchi zinazoedelea kwa ushindani usio sawa huku nchi zilizoendelea zikitumia biashara hii 'kutupa' bidhaa za hali ya chini
- Nchi zinaweka mikakati ya kulinda viwanda vichanga
- Kuwekwa kwa ushuru wa juu kwa bidhaa zinazoagizwa

- Kupunguzia viwango vyao ushuru
 - Kuvipa viwanda vyao mikopo
 - Kuhakikisha usafirishaji nafuu wa bidhaa kwa viwanda vyao
 - Kuweka viwango vya bidhaa zinazoweza kuagizwa kutoka nje kwa kipindi Fulani ($6 \times 1 = \text{al.6}$)
4. (a) -Punda na ngamia wanaweza kwenda mwendo mrefu bila kunywa maji.
 - Ngamia naye ana kwato nzuri zinazomwezesha kusafiri kwa urahisi jangwani
 - Ngamia anaweza kwenda mwendo mrefu bila chakula
 (b) -Zamani watu walisafiri kwa miguu, watu hao pia walitumia wanyama kusafiria.
 - Kinyume na ilivyokuwa zamani, usafiri kwa motokaa, gari la moshi na hata ndege.
 - Biandamu leo amepiga hatua kubwa kwani anaweza kuruka kwa ndege na kwenda anga za mbali ($3 \times 2 = \text{al.6}$) (utiririko al.2)
5. a)
 - Inapasa vijana wa Kenya kufanya kazi kwa bidii ili kupata ufanisi na kuinua nchi yetu
 - Sharti tutilie maanani elimu ya vijana, watu wazima, kilimo uchumi na amani katika nchi yetu
 - Bila elimu itakuwa vigumu kutekeleza mipango ya maendeleo
 - Lazima tuzidishe mazao mashambani kwani idadi ya watu inaongezeka
 - Pia tujishughulishe na biashara kwani wengi wana mawazo kuwa lazima kila mtu aajiriwe
 - Tujitahidi kuweka uchumi kwa mikono ya wananchi badala ya kuwaachia wageni $8 \times 1 = 8$ utiririko 2
 b) Lazima vijana wayashughulikie na kutatua matatizo yanchi.
 - Vijana wawe na nidhamu shuleni na nyumbani
 Wawe na ushirikiano mwema na kuchagua viongozi wenye mioyo ya maendeleo
 - Wachague viongozi watakaoleta ufanisi, sio wale wanaotoka kwa nasaba kubwa au ya utajiri
 $4 \times 1 = 4$ utiririko 1
 a) 08
 b) 04
03
6. A. Binadamu ni sawa kimaumbile ukilinganisha na wanyama
 Binadamu hutofautiana kwa fikra, tabia kimo, uwezo na mahitaji.
 Wakufunzi na wazazi wawape wanao widhaa mapema ili wachague kazi watakayoifanya
 Wazazi huwasomesha watoto ili wajitafutie kazi itakayowapa pesa za shughuli
 Tangu uhuru watu wa wakiajiriwa kulingana na viwango vya masomo
 Kazi zilikuwepo wakati wa uhuru ziliwachwa na wageni walioacha nchini
 Siku hizi wanafunzi wanaokomea viwango vya chini hadi kidato cha nne hawapati kazi au kupata za madarakawanaotawasiri masomoni wakifuata taaluma fulani ndiyo hupata kazi
 Hoja zozote $9 \times 1 = \text{al. 9}$ Mtiririko (al. 2)
- B.
 - Serikali imewatusilia wananchi kuwa wakati wa kuania kazi za utanashati umekamilika
 - Huu ni wakati wa kufanya kazi yoyote kwani uchaguzi wa kazi kimasomo ni dhana ya kibwanyenye ambayo haipo.
 - Usemapo kuna kazi nzuri au mbaya unaanzisha maswali mengi
 - Kuna kazi ya kuajiriwa na ya kuajiri
 - Ijapo kazi ya kuajiriwa ni ngumu na ina matatizo mwanzoni, pato lake ni kubwa, ukishapata msingi imara.
 - Ujasiri wahitajika ili kujenga msingi imara
 - Ardhi ni thawabu tunu kwani matumizi mazuri ya ardhi yataondoa umaskini
 (Kila hoja alama $1 \times 7 = \text{al.7}$ Mtiririko ala. 2)
 Namna ya kutuzwa
 makosa ya sarufi (s)

Ondoa nusu alama ($\frac{1}{2}$) kwa kila kosa la sarufi litokeapo mara ya kwanza hadi makosa 10 yaani jumla alama 5

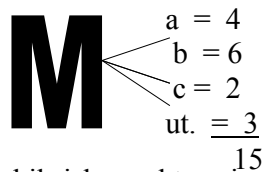
Makosa ya hijai (h)

Ondoa nusuu alama ($\frac{1}{2}$) kwa kila kosa la sarufi litokeapo mara ya kwanza, hadi makosa 6 yaani alama 3

Idadi ya maneno Akiandika chiini ya idadi iliyopewa amejiaadhibu mwenyewe kwa hoja chache Akizidisha kwa maneno kumi (10) ya mwanzo uondolewe alama 1 (moja), kila matano yanayofuatana aondolewe alama moja moja (1).

Akirodhesha tu hoja asipewe alamaza mtiririko

7. (a) – Ni nyenzo mwafaka ya kufundishia.
- Huwafahamisha watu mambo yanayoendelea katika mazingira yao na duniani kote
 - Huauni katika kukuza stadi ya kujifundisha au kujielimisha
 - Hutumbuiza na kuchangamsha
 - Hutumika kama nyenzo ya kuendeleza utamaduni, kaida na amali za jamii
- (b) – Hujumuisha ujumbe usio na maadili kama matumizi ya mabavu, ngono za kiholela, lugha chafu .
- Kuwafanya vijana kuingilia ulevi na afyuni na kuvaa vibaya
 - Matumizi ya runinga na michezo ya video yasiyodhibitiwa huweza kuwa kikwazo cha mawasiliano bora miongoni mwa familia.
 - Mawasiliano yakikosa, familia hutengana.
 - Haichangii uhusiano bora
 - Hukuza ubinafsi
 - Huendeleza hulka ya kuhadaa na mengine mabaya
8. a) Vyakula vyenye vitamini B, vyenye amino asidi na vile vyenye madini ya chuma kuimarisha uwezo wa kukumbuka.
- Vyakula vyenye glukosi husaidia kuendesha viungu vya mwili na ubongo. Lakini mtu anatakiwa kutahadhari asizidisha kiwango cha sukari mwilini, kwani kinaweza kuthiri uwezo huu.
 - Ni muhimu kutotumia vileo na vyakula vyenye nikotini kwani huzorotesha uwezo wa kukumbuka (Kila hoja na maelezo al. 2 na mbili za mtiririko).
- b) Ni muhimu kuepuka woga na kuvurugika akili kulikozidi haya huathiri uwezo wa kukumbuka. Halikadhalika, lazima mtu awe na ratiba kuonyesha viungo. Hili ni kwa kuwa unyooshaji wa viungo huimarisha ubongo pamoja na uwezo huu. Uimarishaji wa uwezo huu ni muhimu kwa maendeleo ya jamii na unahitaji mchango wa kila mmoja kila wakati.
9. (a) – Ndio wakati mtu anaulia peke yake
- Anajisakaknakijiuliza mema mangapi amyatenda siku hiyo
 - Maovu mangapi amayatenda
- __Iwapo siku hiyo ilikuwa ya manufaa au la(Hoja $4 \times 1 = \text{al. } 4$) – (al. 1 ya utiririko)
- (b) - Hukusanyika katika makundi na kucheza kamari
- Hukusanyika kwa madhumuni ya kupiga gumzo
 - Wengine huenda vilabuni kujiliwaza na kujiburudisha kwa vileso (hoja $3 \times 2 = \text{al. } 6$)
- c) – Wazazi watoe maongozi bora
- Wawe vielelezo bora kwa wana wao (hoja $2 \times 1 = \text{al. } 2$) (al. 1 aya utiririko)

10. Mwongozo wa kusahihsisha muhtasari
- (a) Ili kujiondoa kutoka umaskini ni lazima tuthamini kilimo/tukipe kilimo umuhimu
- Mamilioni ya wakenya/zaidi ya wakenya milioni kumi wanaweza kufa njaa/kwa sababu ya njaa

- Sababu ya njaa ni kupuuzwa kwa kilimo
- Wakenya asilimia sabini na tano hutegemea kilimo kwa chakula na fedha
- Kilimo hutoa nafasi za kazi
- Huletea serikali robo ya mapato yake (kila hoja al. $1 \times 6 = 6$)
- (b) Serikali za Afrika na wanaopanga masuala ya uchumi kujitahidi ili kumaliza njaa na umaskini
 - Wafunze wakulima wa mashamba madogo kukuza na kuzalisha matunda na mboga na kufuga wanyama na ndege
 - Kuanzisha nafasi za kazi
 - Serikali kufadhili kilimo
 - Kupunguza gharama za pembejeo
 - Kuweka sera zinazodhibiti kilimo
 - Kuongeza sehemu ya bajeti ya kilimo
 - Tusipofanya hivyo tatuzidi kuomba misaada kutoka mataifa (al 6- kila hoja moja $1 \times 6 = 6$)

M a - 06
b - 06
ut - 03

- Makosa ya sarufi; Kila kosa linapojitokeza, huadhibiwa kwa kuondoa $\frac{1}{2}$ alama hadi makosa $6 \times \frac{1}{2} =$ alama 3. Mtahiniwa akipata 0 makosa ya sarufi huondolewa.
 - Makosa ya hijai/tahajia huondolewa hadi makosa $6 \times \frac{1}{2} =$ ala. 03
 - Mtahiniwa akizidisha kwa maneno 10 aondolewe alama 1, baadaye akizidisha kwa 5 ondoa $\frac{1}{2}$
 - Mwanafunzi asipotiririsha kazi yake asituzwe alama za utiririko hasa akiorodhesha hoja au aandike vistari kabla ya hoja, atuzwe 0 katika sehemu ya utiririko.
11. (i) Viwanda hutoa moshi unaosambaa na kuchafuka hewa.
 (ii) Uchafu unaotupwa ovyo huhatarisha afya ya binadamu
 (iii) Maji machafu huchafua maji mitoni, maziwani na baharini
 (iv) Wanyama wengi huharibu misitu, nyasi na vichaka
 (v) Barabara zaidi zinapojengwa miti hukatwa zinapopitia
 (vi) Magari hutoa moshi unaoharibuhewa
 (vii) Ongezeko la watu huharibu misitu ya asili kwa kujiongezea ardhi ya makaazi
- (b) (i) Kukomesha ujenzi wa viwanda mijini penye watu wengi
 (ii) Takataka na maji taka kutupwa bila kudhuru afya ya binadamu
 (iii) Upangaji wa uzazi usisitizwe kuzuia ongezeko la watu
 (iv) Raia waelimishwe kuhusu madhara ya uharibifu wa mazingira
 (v) Wahimizwe kupanda miti mingi utiririko alama 3 jumla (alama 5)

12. (i) Hoja muhimu
- Vijana ni waasi na hawawajibiki vyovyote
 - Vijana wamependekezwa na wana ubinafsi sana
 - Vijana wamekataa uongozi wa wazee na wamepuuza imani na itikadi zao. Mfano; wanaoweka nywele Kama za wendawazimu.
 - Wanawaona vijana kama wavivu na wasio na nidhamu
 - Vijana hupenda kuzurura ovyo ovyo.
 - Vijana wanapenda anasa na raha za dunia

- .- Hoja muhimu
- Huwafuati utamaduni wa kutii wazazi wao
 - Hawafanyi kazi na kuonyesha nidhamu
 - Vijana hawathamini sherehe za jadi kama kutoa kafara
 - Hawajinasibishi na watu na koo au tamaduni zao wala ngoma zao badala yake wanapenda kuhudhuria

dansi na sinema za kileo pamoja na karamu.

13. a) Uchumi wa soko huria ni hali ya kiuchumi ambapo shughuli zote za kiuchumi ghairi zile za lazima kwa serikali huwa huria kwa watu binafsi
- b)
- Soko huru huwawezesha watu hatima yao
 - Swala ibuka ni kule kuwekwa mipaka bainifu baina ya shughuli za kijekali na zile zinazoachwa huria kwa watu binafsi
 - Haki za kuishi na kulindwa dhidi ya shambulizi haziwezi kuachiwa mtu binafsi
 - Huduma za kimsingi za afya haziwezi kubinafsishwa
 - Huduma hizo zikiachwa huru zitaishia kuwa istihaki ya watu wa kipato cha juu
 - Udhibiti wa serikali hutokea kuyalinda mazingira dhidi ya uchafuzi
 - Pia udhibiti huo hutokea kulinda haki za watu binafsi
- 14 1.- Kutumikia taifa kwa moyo wetu wote
- Tuwe shupavu, wenye busara, adabu njema na ari ya kutenda kazi
 - Ni muhimu kulinda, kutumika na kuendeleza taifa
 - Inatupasa tuelewe ujamaa wetu na jinsi ya kupambana na ukoloni mamboleo
 - Tutumie elimu kuelewa meme na mabaya maishani mwetu
 - Tutambue usawa wa kibinadamu
- 2.
- Ni staha vijana wetu kukosa nidhamu
 - Wasitumikie taifa kwa mioyo yao yote
 - wasiwe shupavu na wenye busara na ari ya kutenda kazi
 - Pasiwepo ujamaa na jinsi ya kupambana na ukoloni mamboleo
 - Tusiweze kutambua usawa wa kibinadamu
 - Pawepo na uongozi nbaya, kutokuwa na bidii, ushirikiano na kutofuata sheria katika uchaguzi wa viongozi (tazama makosa ya hijai/ sarufu. Adhibu ½)

Matumizi ya lugha

- 1.
- Mtoto aliaye huchapwa
 - Wavulana watatu wanatoka darasani pole pole (hakuna kinyume cha nomino)
 - i) Kule ndiko alikoingia
ii) Pale ndipo alipoingia
iii) mle ndimo alimoingia
 - amewahi- kitenzi kisaidizi
Kupika
 - i) hali ya umaskini mkubwa
ii) Vumilia shida/ taabu
 - i) Funza
ii) Enea
 - i) Sentensi sahihi- mfano; mama anapika jikoni (kitenzi kimoja)
ii) Sentensi ambatano- mfano mama anapika jikoni na baba anasoma gazeti
iii) Sentensi changamano – mfano mwanafunzi aliyechelewa aliadhibiwa (vishazi viwili) tegemezi na huru
 - S ____ KN+KT
KN ____ N+ V+V
V ____ Huyu
V ____ Mzuri
KT ____ T+E
T ____ Anafundisha

E _____ Darasani

- i) i Mama alifanya kwa niaba ya mwanawe
ii) Mama alilima shamba ili mwana afaidike
j) “Ah huu ndio upuzi aliotuitia?” mmoja akaropoka
k) Anakula kifisi
 Kिताusi
 Kinyama nk
l) “Mimi nimeonewa kwa kuwa sijashiriki ulevi kutoka mwaka jana”.
 Mshtakiwa alijitetea
m) TU- Nafsi ya kwanza uwingi (watendaji)
 LI- Wakati uliopita
 WA- Nafsi ya tatu uwingi (Watendewa)
 LIM- Mzizi wa kitenzi
 I- kauli ya kutendewa
 a-Kiishio/ kimalizio
n) Mzizi wa mbaruti huu haukumponya mtu ambaye alikuwa na shida kama hii yako
o) i) vile vitauzwa
 ii) Vitu vile vitauzwa
 iii) Viti huuzwa vile meza huuzwa
p)
 i. KU- kiambishi kanushi cha wakati uliopita
 ii. KU- kurejesha nafsi ya pili umoja
 iii. JI- binafsi yenye mwenyewe
 iv. JI – uzoefu wa kutenda jambo
q) jibwa langu si kali sana

2. (a) (i) Chota - chovya (al.1)

(ii) Lewa – levya (al. 1)

(b) (i) King’ong’o – m, n, ny, ng’ (yoyore 1x1 =al.1)

(ii) Kiyeyusho – y,w (yoyote 1x1=al.1)

(c) Kwa mfano:-

Kivumishi : Askari shujaa ametuzwa (1x1= al. 1)

Kielezi: Askari yule alipigana kishujaa (1x1=al. 1)

(Hakiki jibu la mwanafunzi)

(d) Vitenzi – tulkwisha, kutambua, alikuwa ndiye (hoja $4 \times \frac{1}{2} = \text{al. 2}$)

(e) Ma(ji) chinjio haya ualikarabatiwa kwa ma(ji) pesa mengi (al. 2)

(f) (i) Jambazi lililoiba linaishi dukkani (al. 1)

(ii) Jambazi linaloishi dukani ndilo liliiba (al.1)

(iii) Jambazi liliiba punde tu baada ya kutoka dukani (al.1)

(iv) Jambazi liliiba vitu kutoka kwenye duka (al. 1)

(g) (i) Uvichanganue (al. 1)

(ii) Kulizibua (al. 1)

(h) Wavu uliookatika ni wao (al. 1)

(i) –(i) Lengo /nia k.m. Nipe pesa nikanunue kitabu

- (ii) Kitendo cha pili (matokeo ya kitendo cha kwana k.m. Alianguka akaumia.

(k) “Harakisheni mrudi leo, la sivyo mtakosa tuzo” mama alisema

Mama alisema “Harakisheni mrudi leo, la sivyo mtakosa tuzo”.

(l) “Sijaona kitabu kizuri kama “Mayai waziri wa Maradhi,” Utaniazima siku ngapi?” Bashiri alimwuliza Rita.

(m) Mama anapika na baba akisoma gazeti. (al. 4)

$S \longrightarrow S_1 + U + S_2$	$S_2 \longrightarrow KN + KT$
-----------------------------------	-------------------------------

S1 → KN + KT	KN → N
KN → N	N → baba
N → Mama	KT → T+N
KT → T	T → akisoma
T → anapika	N → gazeti
U → na	

- (n) Hakiki jibu la mwanafunzi.
k.m. Ziada alimfagilia mama nyumba kwa ufagio
Nyumba – kipozi, mama-kitondo- ufagio – ala/kitumizi
- (o) (i) Fa (mazoea) k.m. watu hufa kwa maradhi mbalimbali
(ii) La(kutendeka) k.m. Chakula hiki hulika upesi.
(iii) Pa(kutendea) k.m Alinipea mtoto maziwa nilipochelewa kazini (kwa niaba yangu)
- (p) – Wanafunzi waliofanya vyema – kishazi tegemezi
- Walituzwa jana- kishazi huru(al. 2)
- (q) wa – nafsi
li – wakati
wa – nafsi (mtendewa)
pend – mzizi .shina
eze- kauli/kinyambuzi
a – kiishio $6x \frac{1}{2} = 3$)
3. a) i) U- nafsi tegemezi
ii) hicho- Kiwakilishi kionyeshi
kutaja alama $\frac{1}{2}$ maelezo alama $\frac{1}{2}$
- b) i) Sentensi iwe na maana bila ya, pasipo, ghairi ya n.k Mfano wanafunzi walisafiri
mighairi ya shida
ii) Wala – sentensi ileta maana ya kulinganisha na kupinga. Mfano sitaenda kazini wala
kuhudhuria mkutano
- c) Chakula kinapikika vizuri
- d) i) Hatujui alikotorokea
ii) Wangukuwa na pete, wangewapatia
Wasingekuwa na pete wasingewapatia
- e) Tamina- Shamirisho kitondo
Kasri- Shamirisho kipozi
Kwa matofali- shamirisho ala/ kitunzi
- f) S _____ S1+U+S2
S1 _____ KN1=KT1
KN1 _____ N1+V
N1 _____ Watoto
V _____ Wote
KT1 _____ T+E
T _____ Wameamka
E _____ Mapema
U _____ na
S2 _____ KN2+KT2
KN2 _____ N2
N2 _____ Wazazi
KT2 _____ T2
T2 _____ Wanatayarisha
KN3 _____ N3
N3 _____ Staftahi

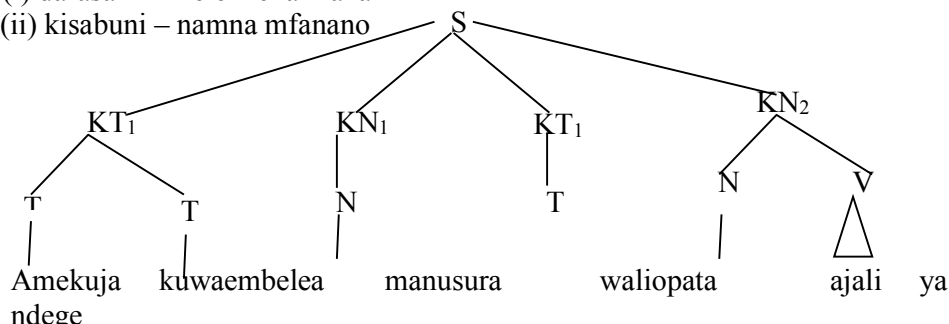
- g) Shuku- mshukukiwa/ kushuku/ ushukiwa
vumilia- uvumilivy/ mvumilivu/ kuvumilia
Shona- Mshono/ mshoni/ mshonaji/ ushonaji/ kushona
Lia- mlio/ kilio/ kulia
- h) i) jinsi- Imetumika kuonyesha jinsi ya kutekeleza jambo
ii) Jinsi- Imetumiwa kuonyesha mwenendo
- i) Uhodari- nomino dhaharia
Wanariadha- nomino ya kawaida
Kenya- nomino ya pekee
- j) i) Choyo kama nomino
Mfano Uchoyo wa kocho ni wa kupita kiasi
ii) kama kivumishi
Mfano Mtoto mchoyo hapendwi na wenzake
iii) Kama kiwakilishi
Mfano Mchoyo aliyeninyima chakula ameshikwa na polisi
- k) i) Mstari _____
Hutumika a) kutilia neon au fungu la maneno msisitizo
Mfano Ukienda dukani uninunulie daftari la hesabu
b) Kuonyesha anwani ya vitabu, vichwa vya habari au majina ya machapisho
kama Mjarida
Mfano Tamthilia ya kifo kisimani imesifika
ii) Paradesi []
a) Kufungia maneno yatoayo maelezo zaidi kuhusu maneno yanayotangulia
Mfano Alipoenda katika maabara [chumba cha sayansi] hakufuata maagizo ya mwalimu
b) kubainisha nambari au herufi katika orodha
Mfano [a] [b] [c]
c) kutoa maelezo na maelekezo kwa waigizaji katika mchezo wa kuigiza
Mfano Bokono: [Akiashiria kwa kidole] tukutane pale kwa haraka!
- l) i) Fundi ameharibu saa
ii) umeonewa mgeni?
- m) Kigari cha mzee Maritu kimekigonga kigombe cha jirani wake

4. Matumizi ya lugha

- a) i) e – Irabu ya mbele – hutamkwa kutumia sehemu ya mbele ya ulimi
- Irabu ya midomo – hutamkwa midomo ikiwa imetandazwa
ii) n – sauti ya ufizi
- Nazali
- b) i) Kiimbo – Ni upandaji na ushukaji wa sauti unaofanyika wakati mtu anapozungumza
Shadda – Ni mkazo katika neno au maneno
- c) i) U – U – Nomino za dhaharia zitumiwe
ii) Pokomo/ Pakumu k.m Mahali humu ndimo alimoingia
- d) Tubu
- e) - Kudhihirisha vitenzi vya silabi moja – kula, kuja n.k
- Mwanzo wa vitenzi
 - Wakati wa ukanusho k.m haku, hatuku.....
 - Kuonyesha mahali k.m kuliko na miti
 - Kiwakilishi cha nafsi k.m anakuita
- f) Mfano: Msichana yule anasoma barabara
- g) Ng'ombe aliyeletwa juzi ameuzwa leo jioni

- h) a) Mshangao
- Kuonyesha hisia
 - Kuamrisha
 - Kutahadharisha/ kuonya
- b) Mshazari
- Katika uandishi wa kumbu 2
 - Kuonyesha maneno Fulani yana maana sawa
 - Kuonyesha ‘au’
- i) Mfano: majirani waliwiana radhi baada ya utesi wa siku nyingi
- j) Kijidama cha kijigombe kile kimeuzwa
- k) i) Dhamani – mwezi wa mwisho wa kusi (demani)
- ii) Thamani – Gharama / ubora wa kitu/ bei
- l) Tusingalikuwa na pesa tuingalinunua magari
- m) Mchezaji – kipozi
mwenzake – kitondo
kwa mguu- ala
- n) Sahihi – sentensi ya wazo moja/ kitenzi kimoja
Ambatani – sentensi mbili au zaidi zilizounganishwa
- o) Ni- e- tamati
ta- awali a - ji-
- p) Mwalimu alimwambia mwanafunzi kuwa wangeaza mashindano kesho yake/ siku itakayofuata
- q) – Njia
- Vizuri/ mwafaka/ sawasawa
- r) Mofimu huru
Mofimu tegemezi

5. a) (i) Mkwezi, ukweaji, mkweaji
(ii) Uhimarishaji, kuimarisha
- b) (i) Muundo wa irabu pekee; mfano, a, e, i, o, u
(ii) Muundo wa konsonanti na irabu, mfano; pa, ma, to
(iii) Muundo wa konsonanti, konsonanti na irabu, mfano; kwa, cho, twa
- (c) Mungu ndiye aliye na uwezo wa kuumba na kuumbua
- (d) Meza zizi hizi ndizo zilizotumiwa kulia
- (e) (i) chiwa
(ii) nywewa
- (f) a nafsi ½
Ta wakati ½
Ku mtendwa ½
- Ajiri kiini/mzizi ½
- (g) Japo tu wafisaidi tunajua sheria.
- h) (i) darasani – kielezi cha mahali
(ii) kisabuni – namna mfanano

- j) /z/ hutamkiwa kwa ufizi
 - ni sauti ghuna
 /k/ - hutamkiwa kwa kaakaa gumu
 - ni sauti hafifu
- (k) – kuonyesha ukubwa
 - Jia la kuingia ikulu limefungwa
 - Kiambishi cha kurejelea mtenda
 - Rehema anajitahidi sana.
- (l) Vigaari vyote vilivyobakia vitauzwa na kizee kile chembamba (vitahiniwa 7-2; vitahiniwa m)
- m) (i) Kila mwanafunzi alipewa andazi a yai moja.
 (ii) Nipe huo mkoba nitoe ndani vitabu vyangu.
- (n) (i) Darasa lako ni safi.
 (ii) Chako kinapendeza sana.
 (iii) Watoto wako uwanjani
- (o) Shamba lile kubwa – kishazi tegemezi
 - Litauzwa kesho – kishazi huru.
- (p) Musa alimkaribisha Rahma na kumsihi akae.
 - Rahma alishukuru na kumuuliza habari za pale
- q) Somo la kiswahili lilikamilika vizuri
 - Rita ni somo yangu kwa sababu tunaitwa jina moja.

6. (A) O na U
 (B) Ng'oa kisiki hiki haraka!" Askari akaamrisha mahabusu.
 (C) (i) Si vizuri wanafunzi kuibiana pesa.
 (ii) Mchuzi huu uliharibika kwa kuongezwa chumvi vyongi.
 PO-ya pili-mahali
- (E) Naibu wa Chansela chuo kikuu aliwaambia mahafala kuwa wasichana wakichumishwa wangeweza kuiwa zaidi masomoni kuliko wavulana.
- (F) Mtoto wetu mdogo amepotea. (Mwalimu akadirie) .
 (G) Linalosemwa silo linalokuwa.
 (H) Ukiwa mwenye bidii utayapata mafanikio maishani
- (I) $S \rightarrow S^1+U+S^2$ $S^2 \rightarrow KN+K$
 $S^1 \rightarrow KN+KT$ $KN \rightarrow N$
 $KN \rightarrow W$ $N \rightarrow Mwenda$
 $W \rightarrow MIMI$ $KT \rightarrow T$
 $KT \rightarrow T$ $T \rightarrow Hakumwona$
 $T \rightarrow sikumwona$
 $U \rightarrow wala$
- (J) (i) Hitilafiana /kosana/pigana
 (ii) Kashifu (Mwalimu akadirie)
- (K) Ibaada
 Maabadi
 Ufisadi
 Mfisadi
- (L) Janajike hili limezaa matoto manne.
- (M) (i) Mbio –Nomino
 (ii) Mbio-Kielezi
- (N) Msichana aliyeitwa - tegemezi
 alikuwa mkorofi-huru
- (O) A-nafsi
 (i) Aliitwa (ii) Ha-Kikanushi
 A-nafasi Ku-Nafsi ya tatu
 Li-Wakati Wakati uliopita kikanushi

- (P)(i)Kuna- kukwaruza kutumia kitu chenye meno mf-Kukuna nazi. Dhana ya-Kuwa na kitu
Guna-Kukataa
mf-Mwanafunzi aliguna alipotaka kuchapwa
- (Q) Huanza na U halafu hudondoa u
mf Uzi-Nyuzi
U-Mb
Wa-Nya nk(alama 3)

- (R) (i) Kuhama
(ii)Kukaa mahali

7. (a) (i) Jitu linalotusumbua sharti liadhiwe vikali
(ii) Mmea upendwao/ambao hupandwa katika msimu wa masika humea
- (b) (i) Juma alisema ya kuwa /kuwa/ ya kwamba / kwamba angerudi tu ikiwa/ kama wangekubali kuomba msamaha
(ii) Mwalimu Mkuu aliwataka /aliwaambia waeleze vile Walivyoenda hapo na namna wangeenda watakavyoenda
- (c) (i) Simba aliyekula mzoga alimuogofya kwa hivyo hakumwangualia
(ii) Ni rahisi kukata mti wa zambarau ikiwa unatumia musumeno
- (d) (i) Alilia kwa sababu ya mwanawe
(ii) Alimnyenyekea mwanawe ili ampe msaada
- (e) (i) Hatungewalaki kama hatungejua hawaji
(ii) Tungalifanya kazi tungalikuwa matajiri au Tungefanya kazi tungekuwa tajiri
- (f) – ki ya masharti
- ki ya udogo
- ki ya lugha kwa mfano kikamba
- ki ya ngeli ya ki-vi
- ki ya jinsi / namna kwa mfano tembea kijeshi n.k
- (g) (i) Jipya
(ii) Mwingine
- (h) (i) Safari/msafara/usafiri
(ii) Mzazi/mzaliwa/uzazi
(i) Yohana na Emanueli walifunga safari wakielekea Mashariki, kusini na hatimaye MagharibiWalifika huko Novemba mwaka jana . Walipokuwa wakirudi, walimkuta Mwalimu mkuu njiani ambaye alishtuka kuwaona pale.
- (j) Kijoka kile kirefu kilifukuzwa na vijitu vingi
- (k) (i) Alipovua
(ii) Alisimama
(l) (i) gh – Kikwamizo /kaaka laini
(ii) j - kikwamuzo /kaaka gumu
- (m) Uwanja ulifyekwa vizuri na mahabusu
8. (a) (i) Kiosk (Kiingereza) – Kioski
(ii) Hunder (Kihindi) – hundi
(iii) Lakh (Kihindi) – Laki
(iv) Shukran (Kiarabu) – Shukurani
(v) Shirt (Kiingereza) – Shati
(vi) Rushn (Kiajemi) – roshani
(vii) Kod (Kiajemi) – Kodi
(viii) Duvin (Kifaransa) – divai
(ix) Court (Kiingereza) – Korti zozote $4 \times \frac{1}{2} = \text{al. } 2$
- (b) “Kitabu changu kipo wapi?”Mwaimu laiuliza alipoingia darasani ($\frac{1}{2} \times 4$ (vitahiniwa)
- (c) (i) Mimi

(ii) Wewe

(iii) Yeye

Mtahini ahakiki sentensi za watahiniwa sentensi (tuza al. 1)

Viwakilishi tuza al. 1)

(d) (i) Watoto hawaendi shuleni kila siku

(ii) Walimu hawajafunza wanafunzi vizuri (2x1=al. 2)

(e) (i) Kila mmoja aliandika kwa niaba ya mwenzake

(ii) Kila mwanafunzi alimpelekea mwenzake barua (2x1=al.2)

(f) (i) Mwanafunzi aliyetuzwa ni wa shule yetu

(ii) Sikuziona nyuzi zitengenezwazo ngoma tuzionazo pale (2x1=al.2)

(g) Sentensi sahili

S – KN +KT

KN – N

N – Kiarie

KT – t + KN

t – ni

KN – N + V

N – mwanafunzi

V – Mtiifu

(h) (i) Kisu – Ki-Vi

(ii) nyavu – U-Zi

(iii) Chai –I-I

(i) KI – Kiambishii awali kiwakilishi nomino (nafsi)

LI – Kiambishi awali – wakati

CHO – Kiambishi awali kirejeshi

KI – Kiambishi awali –kitendwa

KAT – Mzizi

A – Kiishio

(j) (i) Olewa

(ii) Ozwa

(iii) Olea

(k) – Kukamilisha sentensi

- Kuandika vifupi

- Kuonyesha tarehe

- Kuonyesha desmali

(l) (i) Shamirisho kipozi – Shamba

(ii) Shamirisho ktiondo – mamake

(iii) Shamirisho ala – kwa trakta

(m) (i) Cahapa – uchapishajiii, machapishi, mchapishaji, kichapo, kuchapa

(ii) Goma – mgomo, migomo, mgomaji, ugomaji, kugoma

(n) (i) Kishazi huru – Chakula huweza kujenga au kubomoa

(ii) Kishazi tegemezi – ambacho ni muhimu

(o) (i) Ukienda mle mwao atakuwemo

(ii) Ukienda pale pao atakuwepo

(iii) Ukienda kule kwao atakuweko

(p) Kijibwa kidogo kimekanyagwa na kigari

9. a) “Mrudi leo, la sivyo mtakosa tuzo,” mama alihimiza ✓

b) Uovu aliotuonyesha hautasahaulika

c) i) Mkulima alipanda Pamba shambani (Mmea)

Au

Msichana yule alijipamba vizuri (kujipodoa)

ii) Jambazi yule alimbamba askari (Kamata kwa nguvu)

Au

Gari lake liliharibiwa bamba (Sehemu ya gari)

- d) - Mdomo/ meno
- Mdomo/ meno
- e) i) Kuonyesha neno linaendelea katika mstari wa pili k.m tulikwenda uwanjani
kuji - onea mchezo wa kandanda
ii) Kuonyesha silabi za maneno k.m ba – ba
iii) Kutenganisha maneno ambatano k.m elimu – viumbe, isimu – jamii
iv) Kuonyesha kipindi cha muda Fulani 1950 - 1960, 1970 – 1983
v) kuonyesha aina za maneno yaliyoandikwa kwa vitengo; kwa mfano:-
- Nyanya amepanda ndizi za aina ya mkono - wa – tembo!
vi) Kudumisha sauti k.m masala – a – a – le!
- f) Aliyepiga
- g) i) ni – kitenzi kishirikishi kikamilifu $\sqrt{1}$
ii) yamekuwa – kitenzi kisaidizi $\sqrt{1}$
- yakihifadhiwa – kitenzi kikuu $\sqrt{1}$
- h) Ambaye – kiwakilishi kirejeshi $\sqrt{1}$
nani- kiwakilishi kiulizi $\sqrt{1}$

- i) Kuonyesha ukubwa wa nomino
Jitu limekufa
Majitu yamekufa
- ii) Kuonyesha nomino ambazo hazina umoja na wingu
Tikiti lililonunuliwa
Tikiti yalizonunuliwa
- iii) Kuonyesha vitu visivyo na uhai
Jiko lilivunjika
Meko yalivunjika
- iv) Kuonyesha vitu dhahaima
Shetani lilifukuzwa
Mashetani yalofukuzwa

- j) - Karo – SH kipozi
- Watoto – SH kitondo
- Kwa hundi – SH Ala/ kitumizi
- k) I – ZI – Tikiti ienunuliwa
Tikiti zimenunuliwa
Li – ya – Tikiti lilinunuliwa
Tikiti yalinunuliwa

- l)
- S \longrightarrow KN + KT $\sqrt{1}$
KN \longrightarrow N $\sqrt{1}$
- N \longrightarrow Hakimu $\sqrt{1}$
- KT \longrightarrow T + E $\sqrt{1}$
- T \longrightarrow alimwadhibu $\sqrt{1}$
E \longrightarrow kinyama $\sqrt{1}$

(al 4)

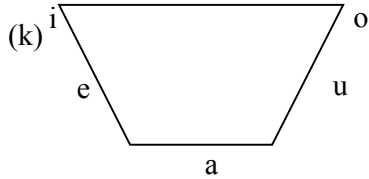
m)

Kutenda	Kutendua	Kutendama
---------	----------	-----------

Ficha Tanda	Fichua √1 Tandua √1	Fichama √1 Tandama √1
----------------	------------------------	--------------------------

n) Kivai – Ni tungo ambalo huundwa kwa maneno aghalabu mawili na huwekwa pamoja kuwasilisha kitu kimoja (al 1)

10. (j) Rabsha – fujo, ghasia
Damu- ngeu

(l) Kijani ni mrefu

Nendeni shambani

(m) Johana alisema; Nitapata alama zote katika majaribu wa jana

(n) Jembe linunuliwalo hupotea

(o)

S				
KN		KJ		
N	J	T	E	E
Mtoto	anayelia sana	ameadhibiwa	leo	asubuhi

(p) Kibainishi (')

Fupisha neno 'taondoka

Ving'ong'o ng'ombe

Kuonyesha tarakimu iliyodondolewa '95

Hakikisha majibu ya mwanafunzi

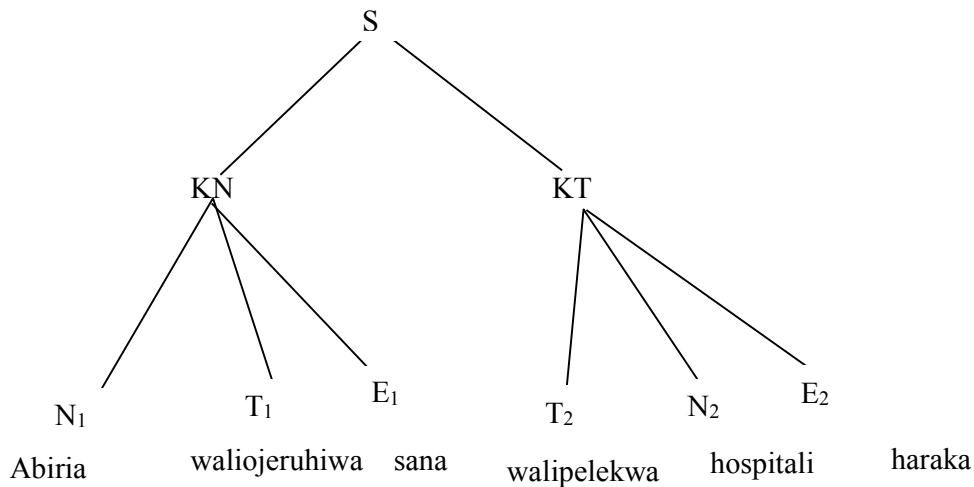
(q) Toinyo- mtu aliyekatwa sikio moja

Huntha – mtu aliye na sehemu mbili za siri

11. (a) (i) Alisifiwa

(ii) Kuliridhi

(b) Abiria waliojeruhiwa sana walipelekwa hospitali haraka

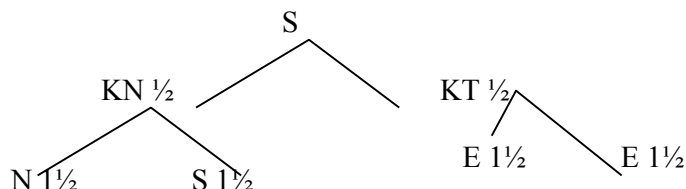
(c) (i) - Nyanya yake amewasili

- Mke wake amewasili

- (ii) - Alimrudi kwa sababu ya mpira
 - Alimpiga kwa kutumia mpira
- (d) - Kuonyesha hali ya ukubwa, mfano; jitu, jisu, jiji n.k.
 - Ikiwa mwishoni mwa kitensi jina ili kuunda nomino yenye maana ya kazi ya mazoea.
 Kwa mfano; msemaji, mwimbaji, mchoraji n.k.
 - Kama kiambishi cha kuonyesha dharau au kudumisha mfano jivulana, jisichana, n.k.
 - Kiambishi rejeshi kinachotambulisha kama mtendaji amejifanyia kitendo yeye mwenyewe au anajionyesha kuwa mtu wa tabia au matendo fulani .
 mfano; - Mavitu alijitia kitanzi
 - Amejiwekea akiba ya kutosha n.k
- (e) a – Karibu na kati, chini ya ulimi
 i – Juu mbele ya ulimi
 u – Juu nyuma ya ulimi
- f) (i) – Mfanyazi hulia gaeni
 Kigae- Kipande cha kitu
 Mfanyazi – Mtu anayetengeneza vyungu
 -Ina maana kuwa mtu anaweza kutengeneza kitu kama chungu na badala ya kufaidika na maarifa yake kwa kutumia kile chungu hubakia kutumia kitu cha hali duni (kigae). Ni wengine ndio wanafaidika na maarifa yake
- (g) Mzee Kamau alishangaaa na kusema kuwa mtoto huyo alikuwa mkaidi kama kirongwe hasa kwa kutoheshimu babake.
 (h) – Kishazi huru – Limefunguliwa rasmi
 - Kishazi tegemezi darasa lililojengwa
- (i) - Shamirisho kitondo – watoto
 - Shamirisho kipozi – karo
 - Shamirisho ala – kua hundi
- (j) Kibuzi/kijibuzi chake hakina vijinyoya/vinyoya vingi wala kiharufu/kijiharufu kikali
- (k) – Kuhitaji
 - Uchafu
 - Kuwa na nia ya kufanya jambo fulani
- (l) Nimekuondolea tatizo lako yafaa unishukuru
- m. (i) Nyima mtu uhuru unaohitajika
 (ii) Kuwa na siri
- n) (i) A – WA
 (ii) U – U
- (O) (i) Mimi – cha nafsi
 (ii) Huyo – kiwakilishi kiashiria
12. a) i) nani? √
 ii) Yapi? √
 iii) Mbona? √
- b) LIM √ 1
- c) i) Pale ndipo alipoingia √1
 ii) Kule ndiko alikoingia √ 1
 iii) Mle ndimo alimoingia √ 1
- d) i) Ni nomino inayopokea athari ya kitenzi √ 2
 ii) Wali – shamirisho kipozi √ 1
 Baba – shamirisho kitondo √ 1
 Kwa sufuria – shamirisho ala √1
- e) i) Ukoo/ nasaha – hawa ni watu wa mlango/ wa samba
 ii) Kifungu katika Biblia – Kitabu cha Yohana mlango wa 3 mstari wa 4
- f) i) Hivi ndivyo alivyofanya kazi (kielelezi cha namna) √ 1
 ii) Viatu hivyo ndivyo tulivyonunua (kisisitizi) √ 1

- g) Watalii walivutiwa na chai hiyo
 h) i) Haraka zake zilimwumiza $\sqrt{1}$
 ii) Tembea haraka ili usichelewe $\sqrt{1}$
 i) (i) Yeye mwenyewe aende asitumie mtu mwingine $\sqrt{1}$
 (ii) Mtu anayemiliki ktu atembelewe $\sqrt{1}$
 j) NI – nafsi ya kwanza umoja $\sqrt{1}$
 - uwingi wa wahusika $\sqrt{1}$
 - undani wa mahala $\sqrt{1}$
 k) Watakapokuja watawaletea walinzi nyuta na pole
 l) (i) I – ZI $\sqrt{1}$
 (ii) LI – YA $\sqrt{1}$
 m)- k/g $\sqrt{1}$
 -N $\sqrt{1}$
 n) (i) Mama angali anapika jikoni (kitenzi kisaidizi)
 (ii) Mama angali ji koni (kitenzi kishirikishi)
 o) Mtoto aliaye ni huyu
 p)- Nani- kiwakilishi kiulizi $\sqrt{1}$
 - Huyu – kiwakilishi kionyeshi $\sqrt{1}$

13. a) (i) Sisi tu wanafunzi
 (ni, ki, u, zi, li, yu, ndisi, ndimi)
 (ii) Mwalimu alikuwa anafundisha .
 (Tathmini jibu ya mwanafunzi)
 (b) "Je, unaipenda hali ilivyo?" Mwenzake alitaka kujua . alama za mtajo $\frac{1}{2}$
 Kuanza kwa herufi kubwa $\frac{1}{2}$ (Je)
 kama $\frac{1}{2}$
 Alama ya kiulizi $\frac{1}{2}$
 Mwenzake kuanza kwa herufi kubwa $\frac{1}{2}$
 Kituo mwishoni mwa sentensi (.) $\frac{1}{2}$
 (c) Ka – Inaonyesha mfululizo/mfuatano wa matukio/vitendo
 hu – Kuonyesha hali ya mazoea
 (d) Mama alituchapa, akatupa chakula na maji.
 (e) - Ghuna – zinasababisha mtetemeko wa nyuzi za sauti;
 /b,/d,/v/, /z/, /g/, /gh/ /l/,/r/, /m/, /n/, /ng/, /ny/, /w/, /dh/.
 - Si ghuna – Hazisababishi mtetemeko wa nyuzi za sauti; /h/, /th/, /ch/, /t/, /p/, /f/, /s/, /k/, /sh/
 maana
 mifano miwili kila aina
 (f) Dua – maombi – Marehemu aliombewa dua na kasisi
 Tua-shusha – Ndege ilitua kiwanjani abiria wakashuka
 (g) Vijia vyembamba ni hatari kwa usafiri wa vigari
 (h)

Mzee ambaye hukuza pamba amefaidika sana

- (i) Wa – Mofimu ya nafsi (tatu wingi) /ngeli (A-WA)
 Li – Mofimu ya wakati (uliopita)
 O- Mofimu ya 'O' rejeshi
 Chek- mofimu ya mzizi/shina la kitenzi

- eshw – mofimu ya kauli /mnyambuliko
a = kiishio (mofimu)
- (j) - Ugonjwa wa saratani hufisha watu polepole
- Mkulima alisokota kamba ndefu
- (k) Ongancha alimjengea babake nyumba kwa matofali mazuri sana
babake – kitondo
nyumba – kipozi
kwa matofali – ala
sana – chagizo
Kitondo- mtendewa/kitendewa
Kipozi – kilichotendwa
Ala – kilichotumika kitenda
Chagizo – Kielezi, jinsi kilivyotendwa
- (l) Mchezaji kijana alifunga bao- kivumishi
Kijana yule alifunga bao – Nomino
(Tathimini majibu ya mwanafunzi)
- (m) – Mtoto ambaye alikuwa anacheza ameanguka au
- Mtoto aliyekuwa anacheza ameanguka
- Vitabu hivi ambavyo vimesahihishwa ni vya wanafunzi
- (n) – Msichana yule alitembea kitausi – kielezi namna mfanano
- Mbwa alibweka bwe! – kielezi nmana kiigizi (1x1=al.1)
(Tathimini majibu ya mwanafunzi)
- (o) Manukato – YA-YA: Manukato – manukato
- Manukato yananukia
- Manukato yananukia
uwati – U-Zi: Uwati – mbati
- Uwati uliotumiwa kujenga nyumba umevunjika
- - Mbati zilizotumiwa kujenga nyumba zimevunjika
- (p) Tui ni maji meupe yanayopatikana katika nazi iliyokunwa
- Mtu anayevunja nazi lazima afaidi tui lake
- Yeyote anayeifanya kazi ngumu lazima afaidi matunda ya kazi yake.
- Anayehusika na shughuki yoyote yenye tija atafaidika (jibu lolote moja al. 1)
14. A) Mwandishi hakuwa na mtu mwingine yeyote alipoenda sokoni. (al. 2)
Mwandishi hakwenda mahali pengine ila sokoni.
B) “Hodi! Hapana wenyewe nini?” Jinani alimaka. Nitarudi kesho. (al. 4)
D) Mwanafunzi adurusuye ndiye apitaye mtihani. (al. 1)
E) Dhambi za mwandamu zilifisha Bwana Yesu. (al.1)
F) Kumchukulia kuwa mjinga (kumdhalilisha/dudisha mtu) (al. 1)
G) Thumni. (al. 1)
H) i) Ningalisoma kwa bidii ningalifaulu katika mtihani ule
ii) Atakuwa amekuja.
- I) i) Chungu – Mdudu
ii) Chungu - Chombo cha kupikia.
- J) i) Sisi sote tuna soma (Nafsi ya kwanza wingi)
ii) Kuni zote zimewaka moto ya ‘U-zi’ wingi.
- K) Msafiri - safari
Kwafiri – msafara usafiri.
- L) Alikimbia kwa nguvu zake zote lakini (ijapokuwa, ingawa) alishindwa kwa vile/madhali/ kwa sababu kulikuwa na mwenye mbio kumliko.
- M) Kutokesakwa vitendo mtawalia (Kimoja mara tu baada ya kingine)
- N) M n ny ng’
- O) Ameepua/ Amedeua/Ametegua chungu mekoni.
- P) Vijitu vichoyo havifai kwa vyovyote vile. (al. 2)

- Q) Ukionana naye mwambie asije kuniona. (al. 2)
 R) i) Kama kiambishi kiwakilishi cha nafsi yakwanza wingi (sisi). (al. 1)
 Tutasafiri kesho kutwa)
 ii) Kuonyesha kuwa hakuna ziada ya kilichotajwa. (Mkutano ulihudhuriwa na wanachama watano tu). (al. 1)
 S)

KN		KJ	
N	S	T	E (CH)
Mwanafunzi	Aliyeleta kitabu	amepongezwa	sana

- T) Wanunuzi viwanja (al.2)
 SH Kitondo SH Kipozi
 U) i) a-wa
 ii) i-zi

ISIMU JAMII

1. (a) - Lugha elezi imeumika
 - lugha takriri
 - Lugha mseto hutumika
 - Serntensi fupi fupi hutumika
 - Kanuni za lugha hazizingatiwi
 - Huendesha kwa malumbano na ngonjera (hoja 6x1=al. 6)

(b) (i) Mazungumzo hulipiwa – kupunguza gharama kupoteza mda (hoja 2x1=al. 2)

(ii) Uhusiano wao wa kielimu

 - Athari ya asili ya kifaa cha mawasiliano
 - Kuonyesha ubwana
 - Mazingira ya mazungumzo (hoja 2x1 = 2)
 - Kwa kuwa wanajua zaidi ya lugha moja
2. Ushindani kutoka lugha nyingine kama kiingereza
 - Hadhi – Kiswahili kimedumisha
 - Athari za lugha ya mama
 - Mitazamo hasi kuhusu Kiswahili
 - Kutokuwepo kwa sera mwafaka kuhusu matumizi ya lugha ya Kiswahili kwa muda mrefu
 - Kuhusishwa kwa lugha ya Kiswahili na dini ya kiislamu/ eneo la pwani
 - Wamishenari walieneza dini zao kwa lugha ya kiingereza
 - Kutokouwa na vitabu vya kutosha vilivyoandikwa kwa Kiswahili
 - Uchache wa wataalamu wa lugha ya Kiswahili
 - Mkazo wa ufundishaji wa lugha za kikabila katika shule za msingi
 - Kuwepo kwa sheria katika shule kuwa Kiswahili kizungumzwe siku moja kwa juma
 - Lugha imetengwa katika matumizi ofisini za kiserikali
3. a) hospitalini/ uwanja kisayansi
 b) Sifa za sajili ya hospitalini Matumizi ya msamiati maalum
 Matumizi ya vifupisho ambavyo vinaeleweka na wanaohusika na uwanja wenyewe
 Kuwepo kwa maelezo yanayoambatanishwa na michoro kujaliza maelezo yanayotolewa
 Matumizi ya alama zinazohusishwa na taaluma ya hisabati hasa katika maagizo ya kutumia dawa
 Huweza kuwepo na matumizi ya maneno ya kilatini yanayohusishwa kwa kiasi kikubwa

na taaluma hii

Huweza kutumia neno mgonjwa kumweelezea mtu badala ya jina k.m yule mgonjwa wa homa ameruhusiwa kwenda nyumbani

Utohozi wa maneno hutumika

Kuna kuchanganya ndimi

Lugha hii ni ya heshima hasa upande wa mgonjwa

Sarufi huzingatiwa Zozote $7 \times 1 = 7$ Mahojiano kati ya mgonjwa na daktari

4. Mikakati inayoweza kuchapuzwa kukua na kuenea kwa Kiswahili nchini Kenya
- i) Sera madhubuti – hii itaelekeza hatua za kupanga na kuendeleza lugha. Pia itabainisha nyanja na maeneo ya matumizi ya Kiswahili
 - ii) Kuimrisha Kiswahili – kitumiwe kama lugha ya kufundisha baadhi ya masomo, somo la lazima n.k
 - iii) Ufadhili wa miradi ya utafiti
 - iv) Maandalizi mema ya walimu na wataalamu wa Kiswahili
 - v) Kubuni vyombo vya kukuza Kiswahili
 - vi) Kusisitiza matumizi ya lugha sanifu
 - vii) Serikali kufadhili uandishi na uchapishaji wa vitabu vya sarufi
 - viii) Kuingiza Kiswahili kwenye kompyuta
 - ix) Kuunda jopo la kitaifa la wataalamu – lengo leo ni kutoa mwongozo kuhusu Kiswahili na maendeleo yake
5. (a)- Matumizi ya sheng' katika lugha ya Kiswahili
- Kushushwa hadhi ya Kiswahili – Kiswahili kimepewa nafasi finyu ukilinganisha na Kiingereza
 - Vyombo vya habari – vinatumia lugha ya Kiswahili ovyo ovyo bila kuzingatia usanifu wake.
 - Ushindani mkubwa ambao Kiswahili kinapata kutoka lugha nyingine k.m. kifaransa, kingereza.
 - Kutokuwepo kwa mwongozo na taasisi inayokuza na kuendeleza msamiati na istilahi za Kiswahili.
 - Kutokuwepo kwa waandishi wa kutosha wanaoandika katika lugha ya Kiswahili sanifuUGU*
 - Ukosefu wa ufadhili wa kufanya utafiti katika lugha ya Kiswahili
 - Kutokuwepo kwa sera madhubuti au imara kuhusu matumizi ya Kiswahili sanifu
 - Kasumba ya kikoloni miongoni mwa watu
- (b) kutilia mkazo ufundishaji ufao wa kiswahili katika shule na taasisi zote
- Kupitishwa kwa sera nzuri kuhusu Kiswahili, kuhimiza kuwepo kwa idara za Kiswahili katika taasisi nchini
 - Kubuniwa kwa vyombo vya kukiendeleza Kiswahili kukisambaza na kuhimiza matumizi yake
 - Wachapishaji kuhimizwa kuchapisha kazi za Kiswahili sanifu ili wananchi na wanajamii kwa jumla kufaidika.
 - Kuwepo kwa vipind vya redio na runinga ambavyo vihinamiza matumizi sanifu ya lugha ya Kiswahili.
 - Serikali kutenga fedha kila mwaka ambazo zitachangia katika utafiti na maendeleo ya Kiswahili
 - Kuanzishwa kwa tuzo zitakazopewa waandishi wanaoandika kazi nzuri zinazosaidia ukuzaji wa kiswahili.
 - Kuhimiza uchapishaji wa magazeti mengi ya Kiswahili
6. (a) huchanganya lugha hasa kiswahili na kingereza k.m. utado, anani enjoy.
- Hufupisha maneno k.m. mtoi, tao, Nai, Kach
 - Hutumia misimbo k.m. keja, ocha, ndae
 - Lugha fiche k.m. ganja (bangi), mapai (polisi)
- (b) Mashindano na lugha zingine kama Kingereza.
- Kasumba kwamba lugha ya kiswahili ni duni/ya watu wasiosoma.
 - Sura mbov za serikali

- Ukosefu wa taasisi maalum za kuendeleza kiswahili.
- Matumizi ya 'sheng' yanadidimiza kiswahili (zozote $5 \times 1 = a.5$)

7. (a) Lugha ya vijana
- (b) •Kubadilisha msimbo –usifikirie kila kitu unaona ni reality.
- Si lugha sanifu-Najua ma-mission ni nyingi lakini jo, mambo imebadilika
 - Matumizi ya sheng- Ma-mission
Ku-chill
Uki-regret
 - Matumizi ya sentensi fupi- Ni kibaya maze
Ni poa kuchill
 - Kuchanganya msimo-Kuchill ;Ukiregret ;Ma-mission.
Tuza $\frac{1}{2}$ kwa kila sifa inayotolewa na $\frac{1}{2}$ alama kwa mfano (Jumla al.4)
- (c)•Ukosefu wa msamiati.
- Kukubalika katika kikundi fulani.
 - Kujitambulisha na lugha fulani au kuonyesha umahiri katika lugha zote mbili
- (d)•Kutilia mkazo ufundishaji ufaao wa Kiswahili.
- Kupitishwa kwa sera nzuri inayoweka wazi malengo ya serikali kuhusu lugha hii.
 - Kuhimiza kuwepo kwa idara za Kiswahili katika taasisi za juu ili kuendeleza utafiti.
 - Raia kukumbushwa kuionea fahari lugha hii.
 - Wachapishaji kuhimizwa kuchapisha machapisho ya Kiswahili.
 - Vipindi vya redio na runinga viwepo vya kuhimiza matumizi fasaha ya Kiswahili.
 - Kiswahili kuwa msingi muhimu katika taasisi za elimu. k.m.Daktari asiweze kuwa daktari bila kuonyesha uwezo mzuri wa lugha ya Kiswahili.
8. (i) Sehemu za kuabudu/ ibada / mzungumzo ya Kristo
- (ii)(a) Matumizi ya lugha iliyojaa upole/ unyenyekevu
- (b) Msamiati maalum unaohusiana na dini Fulani. Kwa mfano ,Yesu“ okoka, , Mungu asifiwe’ , Halleluya, , Amen’ dini ya kikikristo
- (c) Huweza kuwapo matumizi ya maneo au makuu kutoka kwa Bibilia m.f. usiwe kama Yona, Paulo na Sila.
- (d) Huwepo matumizi ya msamiati ambao unaeleweka tu katika muktadha huo wa mazingira yanayohusika tu. Mungu anaendelea kunibariki. ,Amen“
- (e) Lugha haina matumizi ya misimu au hata lugha inayoonekana kama isiyozingatia adabu; huwa lugha yenye tasfida.
- (f) Majina yanayofungamana na ibada inayohusika, injili, sala, Mungu, Bwana asifiwe
- (g) Matamshi au lafudhi ya utamkaji wa maneno kutegemea mazingira fulani ya ki-ibada
- (i) Dini
- (ii) Biashara
9. (a) Sajili ya bungeni
- (b) Sifa
- Msamiati na istilahi huhusiana na bungeni k.m. vikao vya bunge, spika, mesi, karani n.k.
 - Hurejelea sheria za nchi au katiba katika kutetea hoja fulani inayojadliwa
 - Lugha ya heshima katika mawasiliano na majadiliano-Mheshimiwa spika
 - Kuchanganya ndimi katika mijadala, ili kujieleza vyema
 - Wabunge hutaja msamiati unaorejelea sheria na kanuni za bunge wanapojadiliana kuhusiana na maswala mbali mbali, hasa shughuli za kinidhamu (zozote $4 \times 2 = a. 8$)
10. (i) Kuwepo kwa vipindi vya redio na runinga ambavyo huhimiza matumizi ya lugha sanifu
- (ii) Uchapishaji wa vitabu vya kisarufi
- (iii) Ufundishaji wa Kiswahili kuwa somo la lazima shuleni

- (iv) Kiswahili kinaendelezwa kitaaluma katika vyuo vikuu
- (v) Mashirika mbalimbali yanayoshughulikia uimarishaji wa lugha ya Kiswahili kwa mfano Chakita, Chakike
- (vi) Mashindano ya uandishi
- (vii) Kukariri mashairi katika tamasha mbalimbali
- (viii) Kuandaliwa kwa semina na warsha mbalimbali zinazoshughulikia lugha ya Kiswahili

Kilitangazwa kuwa mojawapo ya lugha za bunge

- 11 (a) – Kurejelea sura au aya za maandishi matakatifu kama Bibilia, kurani n.k.
- Kuna msamiati maalum kama kasisi, shehe, kadhi, hekalu, jehanamu n.k.
 - Matumizi ya ishara za mwili hutamalaki. Haya hulenga kuwanasa wasikilizaji wa kudunisha hali ya kusikiliza. s
 - Matumizi ya lugha huhusisha kubadilikabadilika kwa sauti kutegemea madhumuni na matakwa ya msemaji.
 - Ni lugha ya upole na kunyenyekea.
 - Kuwa na hali ya kuzungumza kwa pamoja hasa katika maombi
 - Lugha inayotumiwa huwa ya wastani, isiyo ngumu kueleweka au nyepesi.
 - Ni lugha ambayo mtu hapewi fursa ya kuuliza swali
 - Ni lugha ya unyonge na hutumiwa sana wakati mtu/watu wamefikwa na msiba
- (b) - Muktaadha wa matumizi au mazungumzo
- Wahusika na uhusiano wao
 - Umri wa wahusika
 - vyeo vya wahusika wa mazungumzo
 - Tabaka au nafasi ya kijamii ya wahusika wa mazungumzo
 - Madhumuni ya mawasiliano au mazungumzo
 - Mada zinazozungumziwa
 - Jinsia ya wahusika wa mazungumzo
 - Lugha aizungumzayo mzungumzaji
12. i) - Hii ni sajili ya magari ya uchukuzi
- Inatokea katika kituo cha matatu au barabarani gari linaposimama kubeba abiria
 - Kuna utingo anayetangaza kiasi cah nauli kwa wasafiri wanaotaka kulipa malipo nafuu
- ii) - Kuna matumizi ya lugha maalum kama 46, ingia twende shona
- Kuna kutaja vituo mbalimbali ambako gari litapitia
 - Ni lugha ya kuchanganya ndimi kama vile “driver” n.k
 - Inatumia misimu au simi k.m hashuu, dinga n.k
 - Haizingatii sarufi sanifu k.m inakunywanga, sinako n.k
 - Sentensi ni fupi fupi
 - Ina ucheshi mwingi
- TAZAMA
- i. Kwa kila kosa la sarufi mtahiniwa huadhibiwa nusu alama
 - ii. Mtahiniwa haadhibiwi zaidi ya nusu ya alama alizozipata katika kila swali
 - iii. Kwa kila kosa la tahaja, mtahiniwa huadhibiwa nusu alama hadi jumla ya makosa sita
13. a) Muktaadha wa ndoa/ arusi/ kuzungumza juu ya mahari
- b)
- i. Lugha ya kujibizana
 - ii. Kukatana kalmia/ kauli
 - iii. Sentensi fupifupi- lugh ya mkato
 - iv. Kuna matumizi ya udokezo mfano au ni.....
 - v. Lugha ya kupatana/ kuelewana mfano basi lete hao ulio nao...
 - vi. Lugha ya kujisifu mfano huyu motto wangu nimemsomesha
 - vii. Lugha ya ahadi

- viii. Lugha ya istiaari mfano je mbuzi hao ni wa mfuko au.....
- ix. Lugha yenye misemo- kujenga ukwe
TAZAMA sarufi/ isimu jamii
1. Kwa kila kosa la hijai mtahiniwa huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama hadi jumla ya makosa sita
 2. Kwa kila kosa la sarufi mtahiniwa huadhibiwa $\frac{1}{2}$ alama
 3. Mtahiniwa asiadhibiwe zaidi ya nusu ya alama alizozipata katika kila swali.

Karatasi ya tatu 102/3

RIWAYA: UTENGANO: S.A. MOHAMMED

1. a) - Msemaji ni mama Jeni.
 - Msemewa ni maimuna.
 - Mahali - mkahawa wa Café Afrique.
 - Trikiyo – Baada ya ziara ya kumnunulia maimuna mavazi katika duka la baniani Mama Jeni alitaka kumpa Maimuna kuzozana na James, baharia aliyetaka kufanya mapenzi na maimuna. (4x1) ala.4

b) i) Watu wanapoishi pamoja hawana bud kuzozana hivyo basi ilibidi pawe na sheria au makabiliano ya kuongoza maingiliano yao.

ii) Ingebidi Maimuna Kungawia mama Jeni sehemu ya pesa alizopata kutoka kwa wateja wake.

iii) Alimhakikishia kwamba angeyazoea maisha yale baada ya muda. (zozote 2x2) ala. 4

c) i) Wasichana hakupewa elimu kama vile Maimuna ilhali waume walipata elimu (Mussa).

ii) Makuu alimtawisha mkewe Tamima na bintiye.

iii) Wanaume walikuwa wazinifu ku makuu na shoka bila kujali wake zao.

iv) Makuu alihini Mwanasuru mali yake na kusababisha kifo chake.

v) Wanawake walipigwa bila sababu muhimu.

vi) Wanawake walipewa talaka na wanaume bila sababu muhimu

vii) Pesa za mkewe Japu ziliwa na Mksundi alipofika amwekee sahihi.

viii) Nchi zilizostawi zuilinyanyasa nchi maskini (zozote 6X2) ala. 12
2. Majaaliwa ni mambo yatokanayo na rehema za Mungu, Kindura, mambo amabyo binandamu hana mamlaka nayo.
 - Maimuna alipata fursa ya kutoroka kwao siku ambayo mamake alijifungua.
 - Ni majaliwa kuwa siku ambayo Maimuna alitoroka nyumbani Bw. Makuu hakuwa nyumbani, alikuwa kwa kazija.
 - Mkutano wa Maimuna na Maulidi ni ya kimajaaliwa. Alikuwa akiimab huku akiosha vyombo ndiposa akapata kazi ya kuimba huko Kumbalola Hoteli.
 - Maimun a aliposingiziwa kwamba ameiba kwa mama Jeni alisaidiwa na Dora kwenda kwa Biti surur.
 - Ndoa yake kwa kabi ilimbadili nia na akajisameha na pia kusamehe babake.
 - Uchechefe wa chakula ulimleka kuzuru upwa alipokutana na Kabi – wakawa wachumba.
 - Matatizo yaliyomkumba maishani hatimaye yalimzindua akawa msomaji wa magazeti na mwanaharakati wa ukombozi wa wanawake.
 - Alipata shida nyingi kujikimu huko Futoni. Hili lilimfanya awe alghaina kusababisha kupata mali kwa Bwana Ashuru.
 - Anapotoroha kwa Biti suru ndipo anapopata fursa ya kwenda Futoni na kuanza maisha mapya. (zozote 10X2) ala. 20
3. a) Muktaadhaa wa dondoo
 - Haya ni maneno ya Zanga, mmojawapo wa wagombeaji kiti cha ubunge
 - Alikuwa akihutubia umati wakati wa kampeini
 - Alikuwa katika uwanja wa Uhuru
 - Alitaka maswali yaulizwe na umma lakini watu wakanyamaza kama ishara ya kutoridhika (Zozote 4x1=4)

b) Ila za msemaji (Zanga)

- Zanga hawajibiki katika kutumikia umma
- Anawadharau na kupuuza waliomchagua
- Anajilimbikizia mali bila kuwajali waliomchagua k.m. magari matatu na nyumba tatu
- Hapatikani kazini
- Anabagua watu maskini na kupendelea matajiri
- Ana kiburi na majivuno mengi
- Hakutimiza ahadi za awali alizoahidi kabla ya kuwa mbunge (zozote 3x2=6)

c) Jinsi wanasiasa walivyosawiriwa

- Wanasiasa ni pamoja na waasi wa chama, Zanga, Maksudi, Siwa na wakoloni wakongwe waliotawala nchi
- Maksudi ni kiongozi asiyetimiza ahadi yake
- Wanajilimbikizia mali k.m. Maksudi ana kasri na amejiwekea akaunti huko nje naye Zanga ana nyumba tatu na magari matatu
- Wanadhulumu umma kwa mfano Maksudi anatwaa ardhi ya umma
- Wafisadi k.m Maksudi anajaribu kumhonga inspekta Fadhili
- Wanajihusisha na magendo k.m Maksudi
- Wakoloni wakongwe walijipenda na kumiliki majumba makubwa makubwa
- Wakoloni wakongwe walikuwa wabaguzi, waliwabagua watu wa tabaka la chini na kuita mtaa wao mtaa wa 'walatope'
- Waliwadhaulumu wapigania uhuru
- Siwa ni mwaminifu, anatoa hotuba fupi bila kutia chumvi kama Zanga na Maksudi katika uwanja wa Uhuru
- Siwa ana mienendo mizuri na anakabiliwa na umma
Kutaja wanasiasa alama 2 ; Hoja zozote 8x1=alama 8; Jumla (c) alama 10

4. Migogoro/ misuko suko – (haya mawili yajadiliwe sambamba)

- (i) Ufafanuzi- migogoro- hali ya kutoafikiana baina ya pande mbili au zaidi- fujo- kusiko na utulivu, ugomvi/ sokomoko. Misukosuko- hali ya kutowepo na utulivu au Amani ghasia , machafuko/ migogoro
- (ii) Familia ya Bwana Maksudi Kambe. Anawatisha/ anafungia binti na mkwewe Tamima wana Huzuni, wana sosononeka kwa kufungiwa kama watumwa. Maimuna anaamua kutoroka, naye Tamina baada ya kuzalishwa apewa talaka. Familia ya Maksudi inapitia misukosuko na migogoro unayosababisha isambaratika kabisa. alama 3
- (iii) Bwana Maksudi, Mussa na Kazija. Hawa wanapita migogoro wanapokutana kwa karija. Wote wawili wamevutiwa na urembo wake wanataka penzi. Wanapokutana, kuna vita, fujo- nusura kuuana. Vita hivi vinasababisha uhusiano kati ya baba na mwanawe kusambaratika- hawaonani tena Mussa atokomea kwenye giza. alama 2
- (iv) Bi. Farashuu- Ana kisasi na Bwana Maksudi kwasababu huyu wa pili alimwoa bintiye akamtesa, akamnyan'ganya urithi/ mali kisha akamtaliki na kusababisha kifo chake.
Farashuu anadhamiria kusambaratisha uhusiano kati ya baba na mwanawe kusambaratisha familia ya Maksudi. Anafaulu vilivyo kwa kutumia binti Kocho, Bi. Kazija na hata yeye mwenyewe kuingia nyumbani mwa hasimu wake na kusababisha talaka. alama 3
- (v) (Umma na Maksudi- Katika mkutano wa kisiasa, Maksudi anapoomba kura, anakumbushwa uovu wake, kama kiongozi mfano kujilimbikizia mali, kunyanyasa maskini, kusahau alikotoka.
Bi kazija kkwa niaba ya umma anampasulia mbarika. Maksudi anaibika umma wataka kumwagamiza mabo yanasambaratika- anakamtwa na kufungwa jela. alama 3
- (vi) Zanga na umma- Katika mkutano wa kisiasa- Anapojitetea mbele ya umati unapuuzwa, Kazija tena anakumbusha umma, kuwa Zanga amejiimbikizia mali, ana maringo- hajali raia wa kawaida.
Ni mjeuri. Mambo yanamharibikia. Raia wako tayari kulipiza kisasi. Naye pia awekwe pingu na

- kupelekwa na askari alama 3
- (v) Migogoro ya Danguriko kwa mama Jeni- Fujo kati ya Maimuna na James, fujo ya Maimuna na wasichana wengine waliomwonea gere/ uwivu hadi kumsingizia wizi. Mambo yanasambaratika Maimuna ahamia Bobea. alama 3
- (vi) Danguroni kwa inti Sururu- fujo ya ulevi, uasherati, ugomvi kati ya Maimuna na kijakazi. Ulevi wa Shoka na uasherati unasambaratisha familia yake. Mkeke alalama. Ugomvi waleta vita, majeraha, kovu kwa Maimuna. Ni picha kamili ya jamii iliyosambaratika. alama 3
- (vii) Hotelini Rumbalola- Maksudi ajaribu kumfikia Maimuna lakini anamkosa, anapigwa vibaya na mashabiki- anaishia kwenye hospitali nusu maiti. Maimuna anatoweka bila ilani-afutwa kazi na mwenye hoteli- Balaa na fujo tupu- mambo yamesambaratika. alama 3
- (viii) Bobea kwa Binti Sururu- Maksudi kwa mara ya pili aandamana na Mussa na Rashid kumtafuta Maimuna, wanampata Maimuna katika hali ya kutisha wanajaribu kumpata lakini awaonya “Tokeni mbele nyie----- nirejee kwao----- sahou uk 145” mambo yanasambaratika. alama 3
- (ix) Kuna matumaini- Maimuna abadilisha maisha- aolewa na Kahi na kujenga jamii mpya. Maksuudi aaga dunia, Mussa na Tamina wanaungana tena katika ujenzi za jamii mpya Isiyosambaratika. alama 1

Kutuza Alama
 Maelezo:Alama 1
 Matumaini: Alama 1
 Hoja- Kutaja aina ya migogoro (Alama 1)
 Maelezo alama 2=2
 Jumla $3 \times 6 = 18 + 2 =$ Jumla 20

5. (i) - Hapa ni nyumbani mwa Bw. Maksuudi
- Anayezungumza ni maimuna bintiye Maksuudi na anamzungumzia Tamina mamake
 - Bi Tamina alikuwa mja mzito na siku hiyo alianza kupiga kite kwa kuhisi kujifungua
 - Maksuudi alikuwa nyumbani na hiyo ilimaanisha kuwa hangeeza kupelekwa hospitali na mtu mwingine ila Maksuudi. Wala hangeeweza kuagiza mkunga wa kienyeji kuja kumzalisha pale nyumbani
 - Maimuna alimwonea mamake huruma na ulimwelekeza kumsihi mamake wavunje miiko/ sheria ya Bw. Maksudi. Hapa ilikuwa baada ya kuzungumza na kushawishiwa na Binti Kocho mmja wa watumishi wa Bw. Maksudi
- (ii) - Bi Tamina na Bintiye Maimuna walikuwa wakitawishiwa na Bw. Maksudi
- Hawakuwa na ruhusa ya kutoka nje bila idhini yake
 - Maimuna na mamake hawakuwa na uhuru wa kujiamulia lolote walilotaka hata kama maisha yao yalikuwa hatarini Zozote $3 \times 2 = 6$

iii) SIFA ZA MAKSUUDI

- Ni katili- k.m kumchapa mkeke Bi tamina
 - Ni fisadi- k.m alipata utajiri wake kwa kujilimbikizia mali kwa njia isiyofaa
 - Mnafiki- Husema aneanda kwa kaburi la shehe kumbe huenda kwa kazija
 - Mzinifu- Ana mpenzi nje ya ndoa –Kazija
 - Mbinafsi- Hajali maslahi ya watu wengine
 - Maksudi ni mwongo na ni mwenye kutoa ahadi za uongo- wakati wa kufanya kampeini zozote
- 6.
- Ndoto ni mbinu anayoitumia mwandishi
 - Mbinu hii kwa kiasi kikubwa hutegemea hisia za msomaji ili kumchochea hisia za uoni, usikizi, ugusaji na uonaji
 - Mwandishi ametumia ndoto na nyimbo za Maimuna kujenga picha kadha wa kadha akilini mwa msomaji
 - Maimuna anaota ndoto mbili, ndoto ambazo ni ruya na jinamizi kwa sababu zinatisha na kuogofya
 - Ndoto ya kwanza ni juu ya nyama kubwa, ndumakuwili labda linalommeza Maimuna
 - Mwandishi ametumia ndoto zote mbili kama utangulizi pale Maksuudi anapotoka kwenda kumtafuta bintiye Maimuna

- Ndoto hizi zinatumika kuashiria maandaizi ya mikosi na maafa yatakayomsibu Maksudi
- Maksudi katika ndoto zote anawasilishwa na kuthibitishwa kwa mifano ya kutisha. Kwanza kam nyama la kutisha lisilotambulikana
- Ndoto ya pili imechukua taswira hiyo ya nyama la kutisha isipokuwa mara hii ni chatu, joka la kutisha
- Jambo hili la Maaksudi kujitokeza katika mifano ya wanyama wa kutisha na ambao wajibu wao ni kuua
- Maimuna aliwahi kushuhudia unyama aliotendewa, kutawishwa na kunyimwa uhuru
- Si ajabu basi kwamba kila Maksudi alipojitokeza katika ndoto za Maimuna alijitokeza kama nyama mla mtu
- Nyimbo za Maimuna nazo zina umuhimu unaokaribiana na ule wa ndoto, nyimbo hizi pia zinatanguliapale Maksudi anapojitokeza kumtafuta bintiye
- Wimbo anaotumia Maimuna una simango na sumbulio inayochora picha nzima ya maovu ambayo jamii imemtendea
- Maneno ya Maimuna katika nyimbo yanamsimanga na kumsuta Maksudi kwasababu alimtia Maimuna kovu na dosari inayomkosesha na kumwondolea ukamilifu wa utu
- Dosari alizonazo, madhila aliyo nayo na kovu alilo nalo ni matokeo ya tabia ya maingiliano na babake
- Ndoto na nyimbo hizi zinaonyesha ukwasi wa kiumbuji wa mwandishi
- Anazitumia ndoto hizi na nyimbo kifani na kiufundi, kama utangulizi na ubanishaji dhahiri wa mambo Fulani muhimu katika kazi
- Ndoto na nyimbo zinazomwandaa msomaji na kumtangulizia na mikasa ielekeayo kutokea
- Zinatumika pia kama mbinu rejeshi
- Ndoto na nyimbo hizi pia zinatekeleza jukumu na kuwa kama vituo vya mapumziko katika mtiririko wa muumano wa masimulizi
- Ndoto na nyimbo hizi ni mbinu ambayo mwandishi anaitumia kuivisha hadithi na masimulizi kwa jumla kutoka daraja moja hadi nyingine, kutoka hatua moja hadi nyingine zozote $21 \times 1 = 20$

7. Mkamia maji hayanywi, na akiyanywa humsakama (al. 2)
Ithibati - Maana – Akusudiaye kwa hamu kubwa kupata kitu fulani hukumbwa na pingamizi kiasi cha kukosa na hata kupata hasara.

mifano

(a) Bwana Maksudi

Kukamia

(i) Kutaka mali

- Alimfilisi mwanasururu
- Alikuwa akiitisha pesa kutia sahihi stakabadhi kwa mfano kutoka kwa mzee Japu
- Alipora mali ya umma
- Alishiriki biashara haramu/magendo
- Alitwaa ardhi ya via sera isivyo halali
- Alitaka kuwa mbunge

(ii) Kutaka anasa na starehe

- Kwenda kwa kazija Juma la mwisho wa kila mwezi
- Pamba kasri lake kwa fenicha za thamani kuu
- Kushiriki ulevi

Sakama

- (i) Kisasi na chuki kutoka kwa Bi. Farashuu, Biti Kocho na Kazija
- (ii) Ndoa yake kuvurugika na kuvunjika.
- (iii) Kutoroshwa kwa mwanawe Maimuna.
- (iv) Kufumanishwa na mwanawe Mussa
- (v) Alimtaliki mwanasururu na Bi. Tamima
- (vi) Kesi ya jinai na kifungo jela cha miaka miwili

- (vii) Siri zake kufichuliwa hadharani na kazija
- (viii) Upweke na ukiwa baada ya kutorokwa na jamaa.
- (ix) Ugonjwa
- (x) Kifo (kukamia 3, sakama -3 = al.6)

(b) Maimuna (al. 4)

Kukamia

- (i) Kutafuta uhuru/kuvunja utawa
- (ii) Kukubali kutoroshwa nyumbani na Biti kocho na Bi. Farashuu

Sakama

- (i) Kutumiwa na wanaume na kutupwa
- (ii) Kusingiziwa kuwa mwizi kwa mama Jeni kuchukiwa na kufukuzwa
- (iii) Kupigania mwanamume (shoka) na kijakazi na kujeruhiwa vibaya.
- (iv) Kuzoroteka ki-afya na wanaume kwa mfano kushiriki ukahaba na James, na shoke (kamia al.2 , sakama al. 2= 04)

(c) Bwana Zanga (al. 04)

Kamia

- (i) Mali na utajiri – magari matatu, nyumba tatu
- (ii) (ii) Alitaka uongozi – ubunge

sakama

- (i) Wananchi wanamsuta kwa kutojali maslahi yao
 - (ii) Anashikwa na askari na kushtakiwa kwa kosa la jinai
 - (iii) Anakataliwa na wananchi katika uwanja wa uhuru
 - (iv) Siri zake kufichuliwa hadharani na Kazija (kamia al.2 , sakama al. 2= al 4)
- (d) Mussa (al.2)'
Kamia
- (i) Starehe na Anasa kwa Kazija

Sakama

- (i) Fumanizwa na babaake Bwana Maksundi kwa Kazija na kuaibika
- (ii) Kabwa koo, kunyongwa nusura afe
- (iii) Kutoroka nyumbani na kutengana na familia yake (kamia al. 1, sakama al 1=al.2)

(e) Bi Farashuu (al. 4)

Kamia

- (i) Kulipiza kisasi dhidi ya Bw. Maksundi
- (ii) Kumtorosha Maimuna hadi kwa waendesha madanguro – Mama Jeni – pumziko
- (iii) Tenganisha Bi Tamima na Bw. Maksundi
- (iv) Tnganisha Bw. Maksundi na Bi Maimuna
- (v) Fumanisha Bi. Maksundi na Maimuna
- (vi) Kujaribu kuvunja ndoa kati ya Maimuna na Kabi

Sakama

- (i) Maimuna alimharibu kuolewa na mjukuu wake –Kabi
- (ii) Familia ya Bw. maksundi aliyeichukia kuungana na yake kupitia ndoa kati ya Kabi (mjukuye) na Maimuna bintiye Bw. Maksundi
- (iii) Alisikitika kwa kumsababishia Bwana Maksundi kifo chake (Kamia al.2, Sakama al. 2= al. 4)

8. (a) Muktadha

- (i) Msemaji ni Inspekta Fadhili
- (ii) Alikuwa anaelezea Bw. Maksundi

- (iii) Wamo katika “kasri la watawa” nyumba ya Bwana Maksundi
- (iv) Inspekta Fadhili alikuwa amekataa kuhongwa ili kuficha ushahidi wa kesi ya magendo dhidi ya Bw. Maksuudi.
- (v) Bw. Maksundi alimweleza kuwa Inspekta Fadhili ana wakubwa wake (zozote $4 \times 1 = 4$)
- (b) Maovu ya Bw. Maksundi
- (i) Unyang’anyi – alihalifu via Sera kutoka kwa Rembani kijana wa kihadharami.
- Alihalifu shamba, ng’ombe, pesa, na vyombo vya dhahabu kutoka kwa Mwanasururu
- (ii) Ukatili:- Alizoea kupiga Mwanasururu na hata Bi. Tamima
- Alimfukuza Bi. Tamima kando ya mapigo bila kujali hali yake. Alikuwa ndio amejifungua mtoto
- Bi Tamima alifukuzwa bila mtoto wa siku moja tu
- (iii) Hongo- alichukuwa shilingi 200/= kutoka kwa mzee Japu
o Anakubaliana na wafidiwa nusu bin nusu ili kuwapa fidia licha ya kutokuwa halali
- (iv) Unafiki
- Alidai kutetea haki za akina mama nawatoto wasichana dhidi ya kutawishwa. alitawisha Mwanasururu, Bi Tamima na Maimuna.
- Ni muumini wa dini ya Kiislamu/shehe, lakini anamwendea mkewe/Bi. Tamima kinyume. ana vipusa nje/kazija.
- Aliendeleza biashara za magendo na kuficha pesa nje ya nchi licha ya kudai kuwa mzalendo.
- (v) Amejaa ubinafsi
- Alijitenga na wananchi na kujali wenye pesa pekee- Smith
- Hakuruhusu mtu kuingia au kutoka kwake bila idhini yake
- Alimfukuza nduguye Fadhii alipokataa kushirikiana naye kwa manufaa yake-ubunge
- Alidhalisha wanawake kwa kuwaita paka, mbwa, maskini, viumbe vya kuliwa n.k (zozote $5 \times 2 = 10$) (kutaja -1, maelezo/mfano -1 = ala. 2)
- (c) Mafunzo ambayo Umma unajifunza kutokana na kisa kinachoza mazungumzo haya ni (alama6)
- (i) Mabadidliko yanahitaji ujasisir. Inspekta Fadhili anakataa kushiriki katika uhalifu na nduguye Bw. maksuudi
- Alikataa kuhongwa kuficha ushahidi wa uhalifu/kesi ya jinai dhidi ya Bw. Maksundi
- (ii) Uwajibikaji kazini – Inspekta Fadhili alimkataza ndeugye Bw. Maksundi dhidi ya kujilimbikia mali ambazo si za halali.
- Alihoji chanzo utajiri wa Maksundi akitilia Maanani mshahara wake
- Alikataa kuchukua hongo kama wafanyavyo wakubwa wake katika madai ya Maksundi
- (c) - Utiifu na mazingatio ya sheria na kanuni za kazi
- Alimtia mbaroni Bw. Maksundi (nduguye) na Zanga
- (d) Kuwa na msimamo thabiti
- Inspekta Fadhili alidumisha msimamo wake wa siasa za ujamaa kutetea wanyonge kutoka wakati wa ukoloni hadi sasa licha ya vishawishi vya pesa.
- Bw. Maksundi na Zanga walibadilika na kuwa mabepari makabaila
9. (a) Anayesema ni Bw. Maksundi
Akimwambia Inspekta kadhili
Wakiwa nyumbani kwa Bw. Maksundi.
Fadhili alikuwa amepata mwaliko kutoka kwa kakake
- (b) Mbinu
Balagha – wewe nani hasa wakukutaa ?
Mdokezo – Hapo ndipo ninapokuona mjinga ... (2x1=2)
- (c) Sifa nne za mzungumzaji – maksuudi
(i) Mkatili
- Anampokonya Mwanasururu mali na kumtaliki

Kumtawisha mkewe na bintiye

-Kumchapa mkewe na kumetenganisha na kitoto chake

(ii) Mwepesi wa hasira

Hasira zinampanda kwa haraka pale anapokuta kwake bado kwawaka taa usiku wa manane

(iii) Mzinifu/mkware

- Yeye ni mteja wa Kazija ambaye ni kahaba

(iv) Mfisadi

- Anakabiliwa na shtaka la ufisadi na kufungwa jela
- Mazungumzo yake na Mr. Smith yanalenga ufisadi
- Ametajirika kwa haraka

(v) mbinafsi

(vi) Mnafiki- Anapoenda kwa kazija ingawa anajulisha kwake kwamba anaenda kufanya maombi kwa kaburi la shehe wake

(vii) Mpenda anasa - Kila mwezi anajipa wiki nzima ya kwenda kujistarehesha kwa kazija

(d) Maudhui mawili yanayojitokeza katika dondoo

(i) ufisadi - Makuudi alitaka kumhonga Inspekta Fadhili afiche habari kuhusu kesi ya ufisadi iliyokuwa ikimkabili

(ii) Uongozi mbaya - Makuudi alitajia kugombea kiti cha ubunge, kwa hivyo alitaka kesi ya ufisadi iliyomkabili isijulikane na wananchi. Kwani huenda ikamharibia nafasi ya kuibuka mshindi

(iii) Kutoajibika - Makuudi alitaka kutumia mamlaka na uwezo wake kuficha uozo alio nao

10. UOZO

Ukahaba

- Kazija alishiriki ukahaba pale kwake
- Aliwakaribisha wanaume na hata kuwaleweshwa k.m. Musa, Makuudi
- Mama Jeni na Biti Sururu wanashiriki na kukuza madanguro. Wanatumia wasichana wadogo kama vitega uchumi vyao
- Wanawanasa wanaume kama James na Shoka ili kuwapoka pesa na wakati huo huo kuwaharibu wasichana na kuwakosesha maadili
- Biti Sururu ameendeleza ukahaba, anampokea Maimuna, anawazungusha wanaume walevi kana kwamba anamnadi Shoka anaendeleza ukahaba kwa kuwa na macho ya nje

(ii) ULEVI

- Musa ni kijana mdogo, anajizamisha kwenye anasa ya ulevi. Katika hali hiyo anafoka kijinga na kumtusi Kazija
- Shoka alishiriki ulevi na kumaliza pesa zake na kuisahau jamaa yake
- Maimuna anazidi kujidhuru afya yake kwa ulevi wa pombe kali. Ilimfanya akapoteza urembo wake
- Mamake Kabi (Mwanasururu) katika hali ya ulevi wake anajaribu kumshurutisha mwanawe kutenda 'maovu'
- Walevi ni kama Manda walioshiriki kwa Biti Sururu. Badala ya kuwakanya na kuwatenganisha kijakazi na Maimuna waliwachochea wapigane zaidi

(iii) KISASI

- Hali ya kulipiza ubaya uliofanyiwa mtu mwingine. Wanaoshiriki ni Kazija, Makuudi - kutenganisha familia yake
- Kazija amepanga njama ya kumfumanisha Bwana Makuudi na manaye Musa wote wakija kwa shughuli za ukahaba
- Bi Farashuu na Biti Kocho wanafaulu kutenganisha familia ya Bwana Makuudi zaidi kwa kumtorosha Maimuna nyumbani kwao

- Bi Kazija kumwanguka Maksundi kisiasa pale uwanjani wa Uhuru. Anapopata kusema, anamchambua Bw. Maksundi kama mtu ovyo aliyeshindwa kuendesha nyumba yake, mnyang'anyi, na aliyesababisha kifo cha mke wake wa kwanza.
- Katka uwanja wa Uhuru, umati unataka kulipiza kisasi dhidi ya Bwana Maksundi ingawa mpango huu unatibuliwa na Inspekta Fadhili anapowaka moto na kupelekwa kortini

(iv) UFISADI

- Ni kitendo cha kupokea hongo ili kumtendea mtu jambo fulani
- Baada ya uhuru, Bwana Maksuudi alipata cheo cha mkuu wa wilaya alitumia kujitajirisha .
- Pia alipokuwa mkurugenzi wa shirika la bima la Taifa
- Bw. Maksuudi alimtaliki, Mwanasururu ili apate fursa ya kupora mali yake aliyoachiwa kama urithi na babake
- Mazungumzo ya Bw. Maksuudi na Mr.smith inaonyesha dhahiri kuwa wanazungumzia swala la ufisadi ambako wangawana pesa nusu bin nusu
- Ushawishi wa Bw. Maksuudi kwa Inspekta Fadhili ili afiche vitendo vyake vya kifisadi

(vi) UNYANYASAJI WA WANAWAKE (UKATILI)

- Bi Tamima na Maimuna wanatawisha nyumbani na Bw. Maksuudi
- Bi Tamima anachapwa akiwa angali na tumbo bichi/bado tu ya kujifungua
- Biti Kocho na Bi Farashuu wanamtorosha Maimuna nyumbani kwao wakifahamu tosha kuwa nia yao ni kumkaribia maisha
- Mwanasururu kwa kuteswa na kuchapwa, na kunyang'anywa urithi alioachiwa na babake na Bw. Maksuudi
- Bi. Selume anadhulumiwa na mumewe Shoka kwa kuachiwa aikimu familia yao pekee. – Mumewe pia anatembea na wanawake wengine nje ya ndoa k.m Maimuna na Kijakazi.

(v) UONEVU WA KITABAKA

- Wenye mali waliishi katika mita ya kifahari yenye taa na barabara nzuri kama Liwanzoni na Pumziko
- Tabaka la chini liliishi katika vibanda vibovu penye mitaro michafu, mavumbi, bila taa, wala barabara k.m. alikoishi Biti Sururu

(vii) UONEVU WA KISIASA

- Wakolon wajerumani waliwatesa wapigania ukombozi mfano ; Sakamu ya wazalendo inaonyesha viungo vilivyokatwa katikati
- Baada ya uhuru uonevu huu unaendelezwa na Maksuudi na Zanga. Wanajilimbikizia mali, majumba , magari na fedha (zozote $5 \times 4 = 20$)

11 Akakumbuka ubeti wa shairi alilotunga karibuni katika jumla ya mashairi aliyoyakusanya katika kitabu alichokiita kilio cha wanyonge

a) Mukstadha

- Haya ni maneno ya mwandishi
- Anaeleza yalimpitikia inspekta Fadhili mawazoni
- Inspekta Fadhili yumo ukumbini mwa kakake Maksudi ambamo Maksudi amemwalika
- Fadhili aliwasili na akamkuta Maksudi akijizoeza kutoa hotuba, na Fadhili akashangazwa na zana zilizokuwa pale nyumbani
- Ndipo akakumbuka ubeti wa shairi alilotunga Zozote $4 \times 1 = 4$

b) Ujumbe katika shairi

- Wanyonge wanalima lakini hawapati mavuno ya kazi yao
- Wafanya kazi walifanya kazi sana lakini walilala njaa
- Wanyonge na wafanya kazi walikumbwa na maradhi
- Walikosa elimu wakabaki ujingani
- Waliahidiwa shibe, matibabu na elimu na watetezi wa uhuru
- Lakini uhuru ulipopatikana hali yao haikubadilika

- vii. Ukoloni uliondoka Afrika lakini kuacha ukolono mamboleo TUZA Zozote 6x1=6
Onyesha Inspekta Fadhili anavyotofautiana na kakae maksudi
- i. Maksudi ni mfasidi anayejitajirisha na mali ya uma- Fadhili ni mwadhilifu na anapigana na ufasidi
 - ii. Maksudi anaonelea kuwa tofauti zao ni za kisiasa- Fadhili anashikilia kuwa hawafai kuwa na siasa tofauti kwasababu siasa ya nchi yao ni moja
 - iii. Maksudi anataka fadhili amfichilie zile habari za kesi ya magendo aliyo nayo isitoke na kumharibia kura. Fadhili anakataa kudidimisha kesi hii kwa madai kuwa yeye ni mtumishi wa umma aliyeaminiwa kulinda uhuru, haki na usalama
 - iv. Maksudi ana ubinafsi wa kujilimbikizia mali- Fadhili hapendezewi na ubinafsi huu ni mtumishi wa umma
 - v. Maksudi anajaribu kumhonga Fadhili ili afiche habari ya kesi ya magendo – fadhili anakataa hongo yake
 - vi. Maksudi anamwona Fadhili kuwa mjinga kwa kukataa hongo ilhali polisi wengine wanaichukua – Fadhili anashikilia kuikataa hongo
 - vii. Maksudi anaamini kuwa atashinda kiti cha ubunge anachogombania- Fadhili anamweleza kuwa hawezi kushinda kwasababu watu wamechoka kudanganywa na wanafiki kama yeye
 - viii. Maksudi ni mnafiki- alijifanya mzuri, mcha Mungu na mtetezi wa wanyonge ili apewe cheo kisha ajitajirisha
 - ix. Fadhili ni mkweli na mpenda usawa na ndio sababu alipendwa na umma aliyoifanyia kazi
 - x. Maksudi alichukuliwa na watu kwasababu alizingatia haki na usawa Zozote 10x1=10
12. Mwanamke kama kikwazo cha ukombozi wake
- i. Bi Farashuu anataka kulipiza kisasi kwa kifo cha bintiye (mwanasururu) kwa Bw. Maksudi. Badala ya kukabiliana na Maksudi mwenyewe, anawaharibia Maimuna na mamke maisha yao
 - ii. Binti Kocho, kwa ushirika na Bi Farashuu, anamchochea maimuna kutoroka kwao huku akiwa na nia ya kumharibia maisha
 - iii. Maimuna anapotorokea kwa Bi.Farashuu, badala ya Farashuu kumsaisia, anamsafirisha hadi kwa mama Jeni akiwa na nia ya kumwingiza katika maisha ya ukahaba
 - iv. Badala ya mama Jeni kama mwanamke aliyekomaa kumpa malezi mema, Maimuna ambaye yungali mchanga, anamtafutia wanaume wa kufanya naye mapenzi huku yeye mwenyewe akinufaika kwa malipo anayopewa
 - v. Mama Jeni anawatumia wasichana wengine wachanga kama vile Dora kuwashirikisha ukahaba
 - vi. Maimuna anapotorokea kwa binti Sururu hapati afueni. Licha ya binti sururu kuendeleza ukahaba, anamfanya Maimuna kuanza kutumia pombe ambayo inamwathiri hata zaidi
 - vii. Kijakazi kumwonea wivu Maimuna na kumsengenywa badala ya kumwona kama mwenzake katika maisha magumu ya ukahaba. Baadaye wanapigana na kuumizana vibaya
 - viii. Kabi anapotaka kumuoa Maimuna, Bi. Farashuu anapinga wazo hili licha ya kuwa ndiye aliyemfanya maimuna kuwa kahaba
 - ix. Bi. Tamima hatetei haki yake na bintiye. Anakubali kudhibitiwa na mumewe bila pingamizi na hata kufikia kiwango cha kumpigia magoti na kuomba msamaha licha ya kuwa hajatenda kosa lolote
 - x. Bi. Kazija anakubali kutumiwa na Bi. Farashuu kulipiza kisasi kwa Bw. Maksudi. Licha ya kuwa anachukua wanaume, angetumia njia nyingine ya kujipatia pato badala ya kufanya ukahaba
 - xi. Selume hasaidiwi na mumewe Shoka kuikimu familia yao. Selume anafanya juu chini kutafuta chakula. Wakigombana, Shoka hutoweka nyumbani kwa muda wa wiki nzima hadi Selume amtafute. Selume angejikomboa kutokana na ndoa iliyoegemea upande mmoja
Kazija kumchukua maksudi ilhali anajua kuwa ana bibi na watoto. Anamharibia maisha ya familia yake
13. (a) - Yalisemwa na Kazija.
- Anamwambia Musa.
- Musa alikuwa mlevi huku akiropokwa kuhusu wanawake ndipo Kazija akamjibu kwa hasira.
- Kazija alikuwa amepanga njama ya kuwakutanisha Musa na babake. (4 x 1= al. 4)
- (b) - Mwanamke hutumika kukidhi matakwa ya wanaume kama Kazija.

- Kupigwa vibaya kama Bi. Tamima na Mwanasururu walivyopigwa na Maksuudi
- Mwanamke katalikiwa vivi hivi bila sababu k.m. Tamima na Mwanasururu.
- Wanawake kutawishwa na kunyimwa uhuru k.m. Tamima na Maimuna.
- Mwanamke kutumikishwa kikahaba k.m. Maimuna na wengine.
- Kuhiniwa mali kwa mwanasururu na Farashuu.
- Kubaguliwa hata baada ya uhuru – kuendelea kunyimwa usawa hasa ile sanamu ya mashujaa.
- Wasichana wa Farashuu kuoka mikate hadi usiku wa manane. (Hoja zozote 4x2= al.

(c)- Kazija achukua hatua ya kulipiza kisasi dhidi ya maksuudi.

- Anamweleza maksuudi uovu wake na kumuonya.
- Biti Kocho aonyesha kwamba umoja wao utawaangusha waovu kama Maksuudi ili wajikomboe.
- Maimuna ajijasirisha na kutoka nje ya kasri.
- Maimuna aamua kuachana na ukahaba.
- Biti Sururu anajihusisha na uuzaji wa vileo kuibadilisha hali yake ya kiuchumi.
- Farashuu akazania ulipizaji kisasi kwa ajili ya mali yake ili kumkomesha maksuudi.
- Farashuu anashughulika na uokaji wa mikate ya kuuza.
- Biti Kocho ana mpango wa kupata kiwanja na kujenga /anakataa utumwa wa maksuudi.
- Mke wa japu anaenda kwa mkuu wa Wilaya kupata hati ya umiliki wa ardhi.
- Selume ang'ang'ania kuwakimu watoto na anamsuta mumewe shoka kwe uzohali.

14. (a) MAKSUUDI

- Anajutia kumfukuza bibiye Tamima
- Ajutia unyama aliomtendea Mwanasururu
- Ajutia kumtawisha Maimuna na Tamima
- Ajutia unyang'anyi alioutendea Umma
- Ajutia alivyotengana na mwanawe Musa
- Ajutia kujilimbukizia mali
- Ajutia kushiriki ufisadi
- Ajutia mateso ya jela yaliyomponza hata akawa kilema
- Ajutia kupoteza muda katika jela
- Ajutia hali ya upweke/ukiwa
- Ajutia kupoteza mali yake
- Ajutia kuwadhulumu watu wengine (zozote 5x2=al. 10)

(b) MAIMUNA anajutia;-

- Kutoroka kwao
- Hali yake ya ukahaba
- Kutengana na aila yake
- Kupapia uhuru ambao umemuumiza
- Kifo cha babake kabla ya kutangamana naye
- Mateso ya mamake
- Kitendo cha kuolewa na Kabi (zozote 5x2=al. 10)

15. – Mwanamke anatawaliwa na mwanaume aghalabu hupigwa na kunyanyswa mf. Bi Tamima na Mwanasururu.

- Mwanamke kama pambo na chombo cha starehe. mf. Kazija na wasichana wengine.
- Mwanamke hana sauti ndani ya familia, m.f. Bi Tamima.
- Mwanamke anatengwa na jamii katika masuala ya kisiasa na uongozi
- Mwanamke hapewi fursa ya kustosha katika masuala ya elimu mf. Maimuna
- Wasichana hawana ujasiri wa kuwashirikisha wazazi katika masuala yanayowahusu hasa ya kimapenzi k.mf Maimuna anashindwa kumweleza Tamima hamu yake ya kutoka nje.
- Mwanamke anawajibika katika kuikimu familia hasa watoto kwa mfano zingatia Selume

- anavyojitahidi kwa kila njia kutunza familia yake.
- Wanawake ndio wanafanya kazi zote za nyumbani : Rejelea kwa watumishi wa Tamima na wasichana waokaji wa mikate kwa Farashuu
16. (a) Maneno haya anayasema Bi farashuu na anamwambia mjukuu wake Kati. alikuwa nyumbani kwa Kabi.
- (b) - Anayezugumzia ni mchumba wa mjukuu wake, anaitwa maimuna .
 - Babake alimtesa mtoto wa Bi. Farashuu
 - Farashuu ana hasira na familia ya Maksundi akiwemo Maimuna
 - Hakutaka aonekane kwake akiwa salama.
 - Maimuna alikuwa chakaramu – asiyestahili kuolewa na mjukuu wake.
 - Familia ya Masuudi ilikwisha hathirika na kusambaritika
- (c) – Takriri – neno mtoto
 - Mdokezo
 - Msemo – Hana siri wala fasiri
 - Swali la balagha – dondoo lenyewe
- (d) Amekuja kutambulishwa kwa mchumba wa mjukuwe Kabi
- (e) - Kabi alitoka kuwaacha nynanyake na Maimuna
 - Maimuna na Farashuu walibishana kuhusu matendo yake
 - Baadaye wakatambua mkosa yao kisha wakasameheana
 - Farashuu akawabariki Kabi na wakasameheana
 - Ndoa ikafungwa ya Kabi na Maimuna Wakahama
17. (a) (i) Maneno ya Bi Farashuu
 (ii) Anamwambia Biti Kocho
 (iii) Ni nyumbani kwa Bi Farashuu – Madingo poromoko
 (iv) Farashuu alishangaa sababu ya Biti Kocho kuenda kumchukua ili akamsaidie mke wa tajiri wao
 (v) Biti Kocho alimwambia haya ni kati ya njama ya kutaka kumtorosha Maimuna
 (vi) Farashuu alifurahi alipotambua kuwa lengo la Biti Kocho ni kumsaidia kulipiza kisasi Maksundi.
 (vii) Kwa uchungu mwingi alieleza maovu ya Maksundi na unafiki wake ndipo akasema maneno haya (8 x 1= al. 8)
- (b) (i) Kazija alifanya njama ya kumfumanisha Mussa na babake.
 (ii) Alimpa Mussa miadi ya kufika saa tatu na maksundi akaambiwa afike saa sita.
 (iii) Maksundi alipokutana na Mussa alimpiga nusura amwue.
 (iv) Mussa alilazimika kuchopeka vidole vyake kwenye macho ya babake na akafaulu kutoroka.
 (v) Alipoachiliwa hakuonekana tena nyumbani kwao a hata kwa Kazija – alitengana na babake.
 (vi) Alizomewa na Kazija na akalazimika kurudi nyumbani usiku wa manane kwa miguu.
 (vii) Haya yote yalipangwa na Farashuu ili kukamilisha kisasi cha mateso aliyofanyiwa Mwanasururu na Maksundi.
 (viii) Usiku huo huo Maimuna alitoroka kwao na kwenda kumtafutia mamake mkunga (anakaidi amri ya kutoka nje)
 (ix) Kisha baada ya kurudi nyumbani usiku huo, alitoroka kwao ili kutafuta uhuru baada ya kuonja uhuru wa siku moja.
 (x) Maksundi anaporudi anamlaumu Tamina na kumpiga sana kisha kumtaliki.
 (xi) Hatimaye Kazija anamfedhehesha katika uwanja wa uhuru
 (xii) Baadaye anamtumikia kufungocha miaka miwili baada ya kupatikana na makosa ya jinai
- (c) (i) Mwenye bidii
 (ii) Mwenye kisasi
 (iii) Katili
 (iv) Mnafiki

- (v) Mkarimu
 (vi) Mshirikina
 (vii) Msiri
 (viii) Msamehevu
 (ix) Mpole/Mtulivu
 (x) Mwenye majuto
 (xi) Mwenye huruma (4x1= 4)
18. (i) Kazija kuchukia wanaume ilhali anajipamba kwa sababu yao.
 (ii) Maksundi alipofika kwake na kusikia sauti ya kitoto anakasirika badala ya kufurahi
 (iii) Biti Kocho anamwambia maimuna “mjukuu wangu, dunia furahi” usemi huu ni kinyume na nia yake iliyokuwa kumtia Maimuna matatani.
 (iv) Azimio la Farashuu kuenda kumtafuta Tamina ili ashiriki katika poso ya Maimuna ni Kinaya.
 Hapoawali Farashuu alimpeleka Maimuna pumziko ili wawili hawa wasiweze kukutana
 (v) Matokeo ya Maksundi huku Rumbalola ni kinyume na matarajio yake. Alitaka kumuona Maimuna lakini badala yake anapigwa vibaya.
 (vi) Kinaya kwa Mama Jeni anapomhoji Maimuna na kudai kutojua kilichokuwa kikiendelea. Yeye ndiye aliyemfungia kwa chumba kimoja na James.
 (vii) Kinaya kwa Maksundi na Zanga kuomba kura na kuwaambia kuwa wanahitaji viongozi kama wao na wao ni fisadi wadhalimu.
 (viii) Kinaya Maimuna anapopewa chumba kibovu chenye mazingira mabaya na atarajiwe apate usingizi mzito.
 (ix) Kinaya Maksundi anapojihusisha na matendo mabaya ilhali yeye ni mtu wa dini.
 (x) Kinaya Farashuu anaposema kuwa atampeleka Maimuna pumziko akapumzike.
 Hatumwoni akipumzika na badala yake masababu yake yanazidi.
 (xi) Taswira ya shoka haipendezi lakini mwandishi asema “ juu ya urembo huu kupambwa”
 (xii) Maimuna anapotoroka anatarajia maisha ya furaha na uhuru. Badala yake anaishi maisha duni
 (xiii) Maimuna kulalamika wanakandamizwa ilhali wao wenywe wanakandamiza wenzao.
 (xiv) Maimuna alikuwa akichukiwa sana na Bi Farashuu mwishoni anaolewa na mjukuu wake Kabi.
 (xv) Maimuna huishi uwazoni na mamake lakini hawapati liwazo lolote kutokana na dhuluma za Bw. Maksundi.
 (xvi) Maimuna maksundi kupigania uhuru kwa dhati lakini nia yake ni kupata cheo baadaye ili ajinufaishe.
 (xvii) Maksundi ni shehe lakini vitendo vyake ni vya uzinzi, ufisadi na dhuluma (al.10 x2= 20)
- 19.
- Wanaume wanapenda sana kujiweka mbele katika mambo ya elimu na kuwabagua wanawake
 - Kazi yote ya nyumbani inaachiwa mwanamke k.v. kupiga pasi, kupika, kuosha n.k. Mwanaume hasaidii kwa vyovyot
 - Mwanamke hushika mamba au huza, lakini mwanaume hazai
 - Mwanamke hupati kazi nzuri kama ile inayofanywa na mwanaume
 - Mwanaume aghalabu hutoa ahadi za uongo mfano Bwana maksudi kutochaguliwa na wanawake katika auchaguzi
 - Mwanaume ni fisadi mfano maksudi na washirika wake
 - Mwanaume kuwa na kasumba ya kuwa ukahaba hutendwa na wanawake lakini sivyo kwani hutendwa na wote – wake kwa waume
 - Mwanaume ni mlaghai mfano maksudi alimlaghai Bi. Sururu mali yake
 - Mwanaume hawajibiki ipasavyo mfano shoka
 - Mwanaume ni katili
- Hoja 10x2=20
- 20.
- Utengano wa kifamilia – Maksudi atengana na familia yake.

- Utengano wa kijinsia – wanawake wametengana na wanaume kupitia taasubi ya kiume
- Utengano wa watawala na watawaliwa – Bwana Maksudi ametengana sana na watu anaowatawala mfano akiwa mkuu wa wilaya
- Utengano wa kitabaka – mtajiri kwa maskini
- Utengano unaotokana na kifo – Bi Tamina na kitoto chake kichanga
- Utengano wa kimaadili – Mama Jeni anafanya biashara ya danguro Zozote 5x4=20

21. a) - Haya ni maneno ya mwandishi
 - Alikuwa akieleza kuhusu Bwana Maksudi alivyombadilika
 - Alikuwa anamcha Mungu sasa
- b) - Mke na watoto wake walikuwa wametoroka
 - Alikuwa mgonjwa
 - Alikuwa mpweke
 - Hakujua cha kufanyia mali yake
 - Hakuweza kufikia mali yake
 - Alikuwa amefungwa jela
 - Hakuwa na rafiki
- c) - Alikuwa mfisadi
 - Ni katili
 - Alishiriki ngono na wanawake wengi
 - Alikuwa muuaji
- d) Tashhisi – Mshibe Mungu
 Kutaja alama 1 Mifano alama 1

22. Mambo anayoyakashifu mwandishi
- Ufisadi
 - Ukahaba
 - Ulevi
 - Ukatili
 - Ubaguzi wa kitabaka
 - Utawishaji
 - Ulipizaji wa kisasi
 - Taasubi ya kiume
 - Dhuluma
 - Kutowajibika

23. a) Mukstadha
- Anayezungumza ni Bwana Maksudi
 - Anazungumza na Mr. Smith kwa simu
 - Mr. Smith ni mshirika wa Bwana Maksudi kibiashara
 - Mazungumzo haya ya simu yanatokea nyumbani mwa Bwana Maksudi
 - Inspekta Fadhili alikuwa amengojea sebuleni (Alama 4x1=4)
- b) Ujumbe wa shairi la “Kilio cha mnyonge”
- Wakulima walilima lakini hawakuona faida yao
 - Wafanyikazi walijibidisha kazini lakini walilala njaa
 - Wao walikumbwa na magonjwa ya kila aina
 - Watu walikumbwa na ujinga wa kila aina
 - Ubaguzi ulikuwepo
 - Bara la Afrika bado linatawaliwa kupitia mlango wa nyuma
 - Ukoloni mamboleo wa kutoka nje na ndani (Uk 71 – 72) (Alama 6x1=6)

- c) Uovu wa mzungumzaji
- i. Fisadi – mazungumzo baina ya Maksudi na Smith alichukua shilingi mia 200 kutoka kwa mkewe mzee Japu. Nyumba na shamba kwa mpango wa siri
 - ii. Mnyang’anyi – alimdanganya mwanasururu
 - iii. Mwenye tama mali/ ubinafsi – hakujali yeyote haswa kama kiongozi. Alitumia cheo chake ili kujitajirisha
 - iv. Mnafiki – Alipigania uhuru akiwa na nia ya kuchukua nafasi hiyo kujirundikia mali
 - v. Katili – Alimpiga mwanasururu na kumtaliki, Alimpiga Bi. Tamina akiwa na uchungu wa uzazi, Alimpiga Mussa nusura kumuua
 - vi. Msherati – Alikuwa na uhusiano wa nje na Kazija
 - vii. Kuwatisha – Aliwafungia Tamina na maimuna
 - viii. Msaliti – Alisaliti imani ya wananchi kwake. Aliwasaliti wanawake aliowaoa
 - ix. Mwenye dharau – Alidharau wanawake/ alidharauwanawake/ alidharau watu wa tabaka la chini
 - x. Mwenye taasubi ya kiume/ ubabedume, Aliamini mwanamke ni mwepesi ni mwepesi wa kuliwa , kuwatisha wanawake, kuwapiga wanawake
 - xi. Mwenye kiburi/ dharau
 - xii. Mgomvi – aligombana na Tamina, Mwanasururu, Mussa na Fadhili Zozote 10x1=10
24. a) Muktaadha
- i. Msemaji ni mama Jeni
 - ii. Akimwambia maimuna
 - iii. Walikuwa kwenye mkahawa wa café Afrique
 - iv. Walikuwa wameenda pumziko ili Maimuna anunuliwe nguo 4x1= 4
- b) Sifa za aliyeelekezwa maneno
- i. Mwenye kisasi – ana kisasi kwa babake kwa kumtawisha
 - ii. Mwepesi wa hamaki – anakasirishwa na maneno ya kijakazi, pia anamsimanga James
 - iii. Mpenda anasa (Uroda) Anaishi maisha ya anasa
 - iv. Mkosa tahadhari – hajali hatari inayoweza kumkabili baada ya kutoroka nyumbani kwao
 - v. Msamehevu – anamsamehe babke na Farashuu Zozote 4x2=8
- c) Mabadiliko yaliyotokea
- i. Familia ya Maksudi inabadilika baada ya usiku wa fumanizi
 - ii. Maksudi anapanda cheo, anakuwa mwanasiasa, anafungwa jela, afya yake inadhoofika
 - iii. Kiburi cha maksudi kinayeyuka, utajiri unamkwepa kisha anathamini utu
 - iv. Anawathamini watoto na mke wake kasha kuanza kuwatafuta
 - v. Mussa anawacha tabia ya ukware anazingatia masomo na kuwa daktari
 - vi. Uhasama wa Mussa dhidi ya babake unaisha kasha anamhudumia hospitalini
 - vii. Mussa anamuoa Sihaba kinyume cha matakwa ya babke
 - viii. Mwanasururu ananyang’anywa mali yote na kutalikiwa akiwa mlevi, mwendawazimu na akafa
 - ix. Maimuna anatoroka nyumba kubwa na kuwa kahaba na kujiingiza na ulevi
 - x. Maimuna anakuwa mwimbaji hodari wa nyimbo na hataki
 - xi. Kuna mabadiliko ya kisiasa, kiuchumi na kimazingira n.k Zozote 8x1=8

TAMTHILIA: KIFO KISIMANI: KITHAKA WA MBERIA

1. Athari za utawala mbaya kwa jamii
 - Dhuluma- unyanyasaji- usaliti
 - Wanajamii kutiwa kizuizini kwa kuchongwa makosa- Mwelusi
 - Wanajamii kulazimishwa kuhudhuria mikutano ya kisiasa
 - Makabila kuchochewa/ kushambuliwaili kueneza hofu- Wanabatuitui na Wabausi
 - Wanajamii kuteswa kwa kuuawabila sababu maalum- Askari wa pili na mshukiwa- Mwelusi

- Mwelusi kuteswa na baadaye kuuwawa
- Ukosefu wa chakula kusababisha njaa
- Uharibifu wa mazingira na viongozi kunyakua misitu kujifaidi
- Unyakuzi wa ardhi ya umma- uwanja wa kuchezea watoto
- Wananchi kunyimwa haki za kutumia raslimali za jamii- maji ya kisima
- Jamii kugawika katika matabaka mbalimbali viongozi na vibaraka wao kisha wananchi
- Mauaji ya wazalendo wanaopinga utawala mbaya
- Mizozoz katika familia- Nyalwe anazozana na mumewe Bokono kwa kuupinga utawala mbaya
- Gege anazozana na mamake kwa kuwa kikaragosi wa kutumikia utawala mbaya
- Gege anazozana na hatimaye kumuua nduguye Mwelusi kwa kudanganywa
- Ufisadi- Watu kuajiriwa bila kuzingatia uwezo/ elimu au tajriba- motto wa Kaloo
- Unyanyasaji wa kijinsia- Andua kupapaswa

2. Jamii ilivyojaa uozo katika mayai Waziri wa maradhi na hadithi nyingine

UTEZI WA MOYONI

- Wanawake kutopewa elimu ya kuwawezesha kujikimu
- Wanawake wanaozwa wangali wachanga wala hawana hiari ya kujichagulia waume
- Taasubi za kiume k.m Ali alivyomdhibiti Zena na wanawake kulaumiwa kwa kukosa kuzaa
- Wanawake kuchukuliwa kama vyombo vya wanaume na kupigwapigwa bila sababu
- Wananchi kuuza kura zao badala ya kushiriki katika kujagua wabunge watakaotetea haki zao

SIKU ZA MGANGA

- Watu kumwendea mganga mganga ili kupata cheo
- Mganga kumpatia Asteria mume wa mke mwingine kwa kutumia uganga
- Mganga Mwaibale kuwaibia wateja kwa kudai alinunua jembe kila wakati
- Uzinifu- Asteria na mazungumzo yake na rafikiye kuhusu kiruka njia

KACHUKUA HATUA NYINGINE

- Uongozi mbaya unaokubali mauaji ya wapinzani k.m. Kala nduguye Sakina
- Chifu kuuza chakula cha bure kilichotolewa kwa watu maskini
- Jirani kumtunga motto wa Mavitu mamba
- Mavitu kunyang'anywa kipande cha ardhi na jirani na deni lake kuongezwa

PWAGUZI

- Shehe kijuba kujihusisha na upigaji ramli
- Salimu kuwaibia watoto 2500/= na Shehe 10,000/=
- Tamaa ya shehe kumfanya amkaribishe Salimu kwake akamfungie vijana ili aendelee kupiga bao
- Shehe Kijuba alikuwa mnafiki aliyejifanya kuelewa mambo ya dini lakini wapi

TUZO

- Ufisadi unamfanya profesa Dzoro umtangaza Salome Dzoro kama mshindi kwa kuwa alikuwa amu yake
- Unafiki- Salome kumdanganya Kibwani kuwa alikuwa mshindi akijua vizuri kuwa ilikuwa uongo
- Ubaguzi- Profesa Dzoro kuwabagua washindani wengine na kuchagua aliyekuwa naye na uhusiano wa kidamu
Hakiki majibu ya wanafunzi na kuutua hoja yoyote nyingine iliyo sahihi

Zozote 10x2 alama 20

3. (i) Anayezungumza ni Bokono

(ii) Anazungumza na washauri wake Batuzigu na Kame

(iii) Wako katika ukumbi wa utawala wa Mtemi Bokono

(iv) Washauri walikuwa walingoja Bokono aliyetaka kujua hatua watakazochukua kua(washauri) kumkomesha Mwelusi (1x4=al.4)

(c) Sifa za msemaji

(i) Mkatili

- Anashiriki katika kuwatesa wansnchi anaowatawala, pia anaamrisha aksari kuwa wale wote wanaokosoa viongozi wateswe kwa kupwa gerezani

(ii) Ni mwenye kiburi

- Anaonyesha kiburi kwa mkewe anapomkosoa
- Hamsikilizi mama Agoro anayekuja kulalamika kwa kwake kuhusu kunyakuliwa kwa kiwanja

(iii) Mfisadi

- Yeye pamoja na viongozi wengine wanashirikiana kupoa mali ya wanachi kama vile ardhi, kisima cha Mkomani n.k

(iv) Ni Mkwere

- Ana tamaa ya wanawake
- Anafanya mapenzi haramu na hawara Fulani aliyepigwa na mkewe. Anamnyemelea Kaloo

(v) Mbinafsi

- Utawala wake unalengo la kumnufaisha yeye kwani anautumia kukilimbukizia mali

(vi) Mnafiki – Amejua hapendwi lakini anajifanya anapendwa

(vii) Mwenye majivuno – Nadai kuwa uongozi wake ni bora kuliko wa watu wote

(viii) Ni mwoga – Alihofu sana pale alipohisi kuwa angeweza kung'atuliwa (zozote

5x2=al.10)

(c). Mbinu za Sanaa

- Jazanda/Istiari - Mwiba –kumnyelea mweluso

- Uhuishi / Tashhisi – Butangi iko safarini – Butangi imo mbioni (2x2=al.4)

(d). Maudhu

Udhalimu/Unyanyasaji – Vitendo vya kutoa mwiba mguuni ili Butangi kendelee (kumuua Mwelusi)

AU

4. (I) Gege na Mwelusi

(a) Mwelusi ni mjasiri – anaamua kukabiliana na utawala wa Mtemi Bokono. Haogopi kuteswa na askari. Gege ni mwoga anaogopa kuwakasirisha viongozi, anapitwa anamweke anatetemeka,

(b) Mwelusi ni mwerevu- anaelimisha umma wa Butangi kuhusu uovu wa utawala wa Butangi na namana wangewa kujikwamua kutokana na uongozi huo-mbaya. Anatumiwa kumuua nduguye

(c) Mwelusi ni mwadilifu – Anashiriki na wanawake katika vita vya ukombozi lakini mapenzi nao (Atega). Gege ni mnafiki /mwongo. Anadanganya mamake

(d) Mwelusi ni mzalendo- anapenda nchi yake ndiposa anajitolea mhanga kupigania mabadiliko. Gege ni mbinafsi – hataki kushughulikia mambo yaw engine

(e) Mwelusi ni mvumilivu – anavumilia mateso ya askari huko gerezani. Gege ni mbishi

anabishana na Mwelusi kuhusu utawala wa Butangi, Anabishana hata na mamake

Mwelusi anamsimamo thabiti- anashikilia msimamo ule ule wa kupigania haki za

wanabutangi hadi mwishoni. Anakataa vishawishi vya Bokono. Gege ni msaliti , anamsaliti

ndugu yake pale anapotumiwa na utawala wa Bokono. (zozote 4x4=al.16)

5. Mchango wa wahusika

Mwelusi

(i) Alitambua chanzo cha matatizo/shida za wanabutangi

(ii) Mwelusi na wenzake wajiitao « Nuru ya Butangi » waliwazindua raia kupitia elimu kuhusu haki zao. Gege anathibitisha hayo.

(iii) Mwelusi aliwaongoza raia kupigania haki zao kwa kuvunja kanuni/sheria potovu na basi kuleta mabadiliko.

(iv) Alijitolea kuteseka na hata kuuwawa kwa ajili ya mabadiliko (Zozote 4x1=4)

(b) Raia (Tanya, Atega, Andua) au umma.

(i) Raia walisusia mkutano ambao ulifaa kuhutubiwa na mtemi Bokono

(ii) Raia kama vile Andua waliandamana na kutetea haki zao kama kuchota maji kisimani – mkomani.

Andua alimkabili zigu kijasiri akidai haki ya kutumia maji ya kisimani.

(iii) Raia kama vile Tanya walianza kupinga washauri wa Mtemi Bokono. Tanya alimpinga Batu na kufichua uovu wa serikali ambayo kupitia kwa Batu inatumia askari wa kukodi kuwashambulia raia ili kulazimisha uzalendo.

(iv) Raia walisaidia mfungwa (Mwelusi) kutoroka kutoka gerezeni. Atega alimpelekea Mwelusi tupa aliyoitumia kukata minyoro huku askari wakiwa walevi.

(v) Raia walifanya mapinduzi na kuwatega nyara viongozi chini ya Atega (zozote $5 \times 1 = 5$)

(c) NYALWE

(i) Aliwasilisha malalamishi ya mama Agoro kwa Mtemi Bokono kuhusu unyakuzi wa ardhi-kiwanja cha watoto kuchezea.

(ii) Alifichue unafiki wa washauri wakuu wa Mtemi

Bokono kuwa raia hawampendi Mtemi Bokono na utawala wake.

(iii) Alimshutumu/kumkashifu mumewe kwa vitendo vya kuwadhulumu raia.

(iv) Alimshauri mumewe abadilishe uongozi wake ambao ulikuwa unawaumiza raia (zozote

(d) Askari I na Kame

Askari I

(i) Alipinga kanuni za kidhalimu za gerezeni za kumtenga mfungwa na jamaa yake

(ii) Alipigania haki za watuhumiwa dhidi ya madai kuwa ni waharibifu na pia kupata chakula mfano Mwelusi

(iii) Alishirikiana na raia (wapinzani) katika kuung'oa utawala dhalimu wa Mtemi Bokono

(iv) Alikusanya ushahidi wa mauaji ya mtuhumiwa 'jiwe' kutoka kwa askari II (zozote $2 \times 1 = 2$)

Kame

(i) Alipinga kumtenganisha mfungwa (Mwelusi) na uhai/maisha

(ii) Alishirikiana na raia katika kuung'oa utawala dhalimu wa Mtemi Bokono

(iii) Anaunga mkono kutoroka kwa Mwelusi na kuwaondolea lawama askari jela kuhusu kutoroka kwa mwelusi (yoyote $1 \times 1 = 1$)

(b) Mabadiliko ayatakayo Mwelusi.

(i) Butangi iliyo na uslama kwa wananchi wote

(ii) Butangi yenye shibe/isiyo na njaa.

(iii) Butangi itakayochukulia sawa watu wote bila kujali kijiji au ukoo.

(iv) Butangi inayozingatia haki na heshima kwa watu wote

(v) Butangi ambayo haibagui mtoto wala wazee/mwanamke na mwanamume

(vi) Butangi iliyo na usawa, haki na maendeleo (zozote $6 \times 1 = 6$)

6. (a) Muktaadha

(i) Msemaji ni Tanya

(ii) Anamweleza Batu

(iii) Wako uani kwa Tanya

(iv) Batu yuko hapa katika harakati za kumsaka ili amtie kufika kwake kwa Batu ambaye anamlinganisha na kozi naye njiwa (zozote $4 \times 1 = 4$)

(b) Mbinu ya lugha

- Sitiari

- Batu mwenye nguvu na katili ni kozi

- Tanya mnyonge na mnyanyaswa ni njiwa (ala.2) (kutaja mbinu 1, maelezo $1 = \text{al. } 2$)

(c) Mbinu za uandishi katika tamthilia ya kifo kisimani (ala. 10)

Jazanda

- Pembe na nyati au kifaru – njia za mauti

- Mwiba katika mguu wa Butangi- Mwelusi kuwa kikwazo kwa utawala dhalimu wa Mtemi Bokono

- Njiwa, kazi na vifaranga – tofauti za kitabaka k.v. Tanya ni njiwa, Batu ni kozi, na watoto wa Tanya (Mwelusi, Andua) ni vifaranga.
- Minyororo – hali ya watu kufungwa
- Kisima – Chanzo cha uhai wa watu n.k

Tashihisi

- Mawazo yakanishika miguu – hakuendelea kutembea kwa sababu alikuwa akifikiri.
- Usipoondoka, utatemelewa na kofi – askari alitisha kumpiga Andua
- Ulimi wako utakufisha umeme – onyo la askari III kwa askari I kwani alikuwa anatisha madai yake kuwa Mwelusi ni mharibifu.
- Dunia haipendi wenye kukata tamaa-Azena anamweleza Tanya kuwa duniani hakuna nafasi kwa wanaokufa moyo/kata tamaa

Semi Misemo/nahau)

- Hunikoroga nyongo – hunikasirisha sana.
- Kukata tamaa- kupoteza matumaini
- Nikupe nikupe – hongo/hakuna cha bure
- kilichomtoa kanga manyoya – kumta adabu

Tashbihi

- Viuno vitatingishwa mpaka viyeyuke kama mafuta karibu na moto- maelezo jinsi wanawake watakavyomkatikia Bokono
- Ni wazalendo thabiti kama majabali
- Ukweli huuma kama nge
- Bahati kama mtende
- Mara nyingi uhalisi huonekana kama ndoto
- Utakuwa kama ndege anayeishi juu ya mbuyu
- Moyo wangu wanalikuwa mzito kama jiwe

Taswira

- Pale ambapo Mwelusi yuko uwanjani, mahali pa mkutano kupitia kwa mawazo yake tanaiona picha ya pale – mapambo
- Kipigo na kuingizwa kizuizini kwa Mwelusi
- Vifo vya wale waliopigania ukombozi – Askari wa II alieleza jinsi walivyomuua mtu waliyekuwa wakimhoji.
- Vita vya kikabila – Mashambulizi ya askari wa kukodi waliwaacha wengi wakiwa wamefariki, wengine kujeruhiwa na mali nyingi kuharibiwa.

Istiari

- Alikuwa jiwe – hakukubali mashtaka yake
- Ni gogo la mti – Tanya anaeleza hisia za Gege aliyekuwa amekataa kumtembelea kakaake
- Wana mawe vifuani – hawana utu
- Askari ni wanyama – hawana utu- wamejaa ukatili

Methali

- Sikio la kufa, halisikii dawa- Bokono alikuwa anapotoshwa na hakutaka kurekebishwa
- Hasira hasara – askari wa II anawaeleza aksari I na wa III wanapotaka kupigana (zozote $5x2=al.10$)(kutaja =1, kueleza/mfano =1 = $02x5=ala. 10$)

(d) Umuhimu wa mzungumzaji – Tanya (ala.4)

- Ananyimwa nafasi ya kumwona mwanawe gerezani ambaye ni Mwelusi.
- Anaandaa chakula kwa lengo la kumfikia mwanawe Mwelusi gerezani lakini kinaliwa na askari II na III.
- Anakosewa heshima na askari II na III anaposisitiza kumwona mwanawe gerezani.
- Askari III anamwangusha Tanya kule kwake uani/nyumbani katika harakati za kumsaka kutoka kizuizini na Mtemi kuamrisha akamatwe.
- Ni mmoja wao wanaonyimwa haki mfano kuchota maji kisimani. (zozote $4x1=al.4$)

7. (i) MTEMI BOKONO - WASIFU
i. Mwenye tama ya uongozi- anasema ataongoza Butangi kwa miaka mia moja

- ii. Kiongozi dhalimu – anatesa wake k.m. Mwelusi
 - iii. Mwepesi wa kushawishika – anaamini vile Batu anamdanganya kuwa watu wa Butangi wanampenda
 - iv. Mtawala wa kiimla/ kidikteta/ mabavu – anawatisha washauri wake kuwa angetafuna mifupa yao wasipofaulu kumkamata Mwelusi kwa siku nne
 - v. Hataki upinzani wowote kwa utawala wake
 - vi. Mwenye hasira – anapandwa na hasira wakati watu wanasusia mkutano wake pia anakasirika anapopashwa habari kuwa Mwelusi ametoroka kizuizini
 - vii. Ni mwoga mwenye wasiwasi mwingi, ana wasiwasi kuhusu kunyang’anywa uongozi. Anaota akizikwa akiwa hai
 - viii. Katili – anaunga mkono utesaji na mauaji kwa wapinzani wake k.v Mwelusi na mtoto wa Chendeke
 - ix. Mwenye mapuuza – anapuuza Nyalwe na mama Agoro kuhusiana na uongozi wake mbaya na pia kuhusu unyakuzi wa kiwanja cha watoto kuchezea
 - x. Ni fisadi- Anawapa ardhi watu kama askari mkuu kupitia kwa mgawa ardhi. Pia motto wa Kaloo kupewa kazi, kukataza matumizi ya kisima na bonde la ilangi kwa manufaa yake na marafiki zake
- (ii) UMUHIMU WA BOKONO
- i. Ni kielelezo cha viongozi ambao huongozwa na tama baada ya kuingia mamlakani
 - ii. Anawakilisha viongozi wanaodhulumu wapinzani wao k.m Mwelusi
 - iii. Anaendeleza ujinga wa viongozi wanaoshauriwa na wapambe wao laghai
 - iv. Ni kielelezo cha viongozi wanaowasaidia marafiki zao wanaounga mkono tawala – zao ili kuimarisha kudumisha utawala potovu – k.m. mgawa ardhi kumpa askari mkuu ardhi
 - v. Ni kielelezo cha viongozi ambo hupuuza maoni ya wananchi- anakataa kusikiza maoni ya Nyalwe na Agoro eti kwa sababu ni wanawake
 - vi. Anawakilisha viongozi waliokosa kuadilika katika jamii k.m. kukosa heshima katika asasi ya ndoa yake
 - vii. Ametumika kuonyesha jinsi viongozi wengine hutumia utesaji na mauaji kama nyenzo za kuimarisha na kudumisha uongozi wao
 - viii. Anawakilisha viongozi ambao wanatafuta kila mbinu kama vile mauaji ili kuyalinda mamlaka yao wanayohofia kunyang’anywa
 - ix. Ni kielelezo cha uongozi ambao huhasirika na huhasiri nchi zao baada ya kutawaliwa na hasira
 - x. Ametumiwa kuonyesha jinsi udikteta unavyoweza kutenga maendeleo kwa kuwakandamiza na kuwanyamazisha wanaojaribu kupinga uongozi mbaya

(iii) MWELUSI - WASIFU

- i. Ni mzalendo wa kweli- anaongoza harakati za kukomboa Butangi kutokana na uongozi mbaya
- ii. Jasiri- anakashifu uongozi wa Butangi bila uoga – anajasiri kutoroka gerezani na hata kuongoza watu kukivamia kisima
- iii. Mwanaharakati- anatak kuleta mabadiliko ya uongozi
- iv. Mwenye msimamo thabiti- licha ya kuteswa gerezani habadilishi msimamo wake
- v. Mwenye busara- anajaribu kuwazindua wanabutangi (amezinduka kimawazo)
- vi. Mwenye maarifa – anatumia maarifa kutoroka kizuizini kwa kukereza minyororo kwa tupa
- vii. Ni mwerevu- akiwa kisimani, baada ya kutoroka kizuizini, anamkuta Zigu na kumweleza kuwa Mwelusi hajatoroka bali kajificha momo humo gerezani
- viii. Ni mbishi- anabishana na Zigu pale kisimani kuhusu matumizi ya kisima

(iv) UMUHIMU WA MWELUSI

- i. Ni mhusika kielelezo cha wazalendo wanaodhihirisha apenzi ya dhati kwa nchi yake
- ii. Anawakilisha vijana wanaopenda nchi yao na hata kuyatoa maisha yao kwa manufaa ya jamii
- iii. Anasaidia kubainisha ujinga wa viongozi wasiowajua raia wanaowaongoza- Zigu
- iv. Anaonyesha kuwa juhudi za ukombozi zinahitaji uvumilivu na subira
- v. Anatumiwa kuonyesha malezi mema ya Tanya

- vi. Ndiye mhusika muhimu zaidi anayeendeleza na kuthibitisha anwani ya kifo kisimani anapouawa karibu na kisima cha mkomani
 - vii. Ni kielelezo cha jinsi wanaharakati wanavyofaa kutetea haki na kupima bila kukubali yote waambiwayo
 - viii. Ni kielelezo cha jinsi wanaharakati wanavyoweza kutumia maarifa yao kujikomboa na kukomboa jamii kutokana na uongozi dhalimu
 - ix. Ametumiwa kuelimisha wanabutangi kuhusu uovu unaotokana na utawala mbaya. Anawaonyesha jinsi ya kujikomboa kutokana na uongozi huo
 - x. Ametumiwa kuhimiza wanaharakati kutokata tama licha ya kupitia mateso au changamoto mbalimbali hadi wafikie lengo lao
 - xi. Anatumiwa kuonyesha matatizo yanayowasibu viongozi na wanaharakati (wanamapinduzi) katika jamii ambao aghalabu huteswa hata kupoteza maisha yao
- Kutuza: wasifu, zozote Bokono tano, Mwelusi tano Jumla 10
Umuhimu zozote Bokono tano, Mwelusi tano, jumla 10 Jumla 20

8. “Kazi ya mikono yangu yenyewe”

- a)
 - i) Msemaji ni Gege
 - ii) Wakiwa kwenye majengo (ukumbi) ya utawala ya Butangi
 - iii) Anazungumza na Bokono akiwepo Batu na Mweke
 - iv) Anaripoti jinsi alivyomuua nduguye Mwelusi pia kisimani kwenye chemba 4x1=4
- b) Yaliyomfanya msemaji kuuchomea mwiba
 - i. Alikuwa ameahidiwa Alida bintiye Bokono
 - ii. Aliahidiwa ardhi kubwa yenye rotuba
 - iii. Aliahidiwa mitumbwi ya kuvulia samaki
 - iv. Angepata mashamba ya minazi na miembe
 - v. Aliahidiwa mashamba yam tama na migomba
 - vi. Atavua samaki kwa majahazi makubwa na
 - vii. Kuwa tajiri mwenye mali nyingi na jina kubwa
- c) Yaliyofuata kauli hii na hatima ya mzungumzaji
 - i. Alipewa jina la mkuki wa Almasi – baada ya kuuchomea mwiba. Yaani kumuua Mwelusi
 - ii. Kulikuwa na mapinduzi – waliokuwa namakani waling’olewa k.m. Bokono na kundi lake la washauri
 - iii. Gege alitiwa mbaroni baada ya kupigwa na wanamapinduzi
 - iv. Bokono, Batu, Mweke, Zigu na Tahu walifungwa na kutupwa gerezani wakingojea kufunguliwa mashtaka
 - v. Baraza la hukumu liliundwa upya ili kutoa hukumu kwa Mtemi, Bokono na washauri wake
 - vi. Gege alipigwa kofi kali na kufurushwa nje na Mweke baada ya Gege kudinda kuondoka ukumbini akidai zawadi yake kuu – Alida
 - vii. Gege hakupata ardhi kubwa alioahidiwa kwa sababu mapinduzi yalitokea kabla hajaonyeshwa pamoja na zawadi zingine mali
 - viii. Utawala wa kiimla wa Bokono ulifikia mwisho
 - ix. Nyalwe alibahatika kukwepa hasira kali za wanabutalangi kwasababu alikuwa akisaidia kumshauri Bokono japo alitia masikioni
 - x. Mitumbwi ya kuvulia samaki, mashamba makubwa ya migomba na miembe aliyokuwa ameahidiwa Gege hakuipata

9. UONGOZI MBAYA

- Mauaji ya Mweluzi yameipokonya jamii kiongozi mwenye maendeleo.
- Kukata miti ovyo ovyo kumesababisha ukame/jangwa na njaa.
- Kuendeleza ufidia ni chanzo cha umaskini.
- maandamano na misukosuko husababisha uhasama na ukosefu wa amani/utulivu.
- Husababisha vibaraka/vikaragosi ambao ni wasaliti waletao madhila kwa wananchi.
- Vijana kukoasa ajira.
- Uozo wa kijamii k.m. Kaloo.

- Hukuza matabaka.
 - Hukuza unyanyasaji (Mbutwe kunyimwa haki yake (malipo).
 - Uhasama wa kikabila.
 - Kusetiri uhalifu, k.m. mfungwa kuuawa kisiri. (10 x 2 = al. 20)
10. - Vijana wamesawiriwa katika makundi mawili:
- (i) Wazalendo
- Mwelusi
 - Askari
 - Andua
 - Atega
 - Kame
 - Mgezi
- (ii) Wasaliti
- Askari II
 - Askari III
 - Makacheto (Mweke, Talui)
- Kila mhusika (al. 1) , maelzo ya aliyesawiriwa (al. 1)
Wazalendo – (Wahusika watano – (al. 5)
(Maelezo matano – (al. 5)
Wasaliti – (wahusika watano – (al. 5) (Maelezo matano – al
- 11 (a) -Msemaji ni askari wa pili
-Anamsemesha askari wa tatu
-Wako nje ya gereza
-Askari wa pili aligundua kuwa Mwelusi alikuwa amekata pingu na umati wa watu wenye hasira ulikuwa unawajia
- b) i) Kinaya- maneno yaliyo kinyume cha ukweli
ii) Askari alisema watu waliwapenda ilhali waliwachukia
- Alidai walifanya kazi vizuri ya kumzuia mfungwa gerezani ilhali walimtesa na kula chake
 - Mfungwa alitoroka
 - Askari hawangepakwa mafuta bali wangepigwa
- c) -Waliwaua watu k.m mtu jiwe
- Walikula chakula cha wafungwa k.v askari II na III walikula chakula cha Mwelusi
 - Walikosa heshima na adabu kwa watu wote wa rika zote k.m Tanya aliambiwa asitoe hotuba ya uzazi, kumgusa adua kifuani
 - Askari waiwatesa washukiwa kwa njia mbali mbali ili wawape habari walizotaka k.m kung'oa kucha n.k
 - Kuwapiga wanabutangi k.m majeraha ya andua, motto wa chendeke aling'olewa meno
12. a) Batu ^{v1} anazungumza na washauri ^{v1} wengine wa Bokono ^{v1} wakiwa wakiwa katiak ukumbi ^{v1} wa utawala wa Butangi.
- b) Masharti yalikuwa ikiwa amekata msamaha basi ashirikiane na Batu Kwa:
- Mwelusi awataje vijana wanochochea chuki dhidi ya utawala wa Bokono.
 - Apeleke vijini awatangazie watu kwamba ameacha uchochezi
 - Aseme umuhimu wa kuungana pamoja chini ya uongozi wa hekima wa Bokono
 - Aseme uchochezi katika Butangi umepangwa na majirani ambao wanaonea wivu amani na maendeleo ya Butangi.
- c) Ufisadi:

- Kisima cha Mkomani: kinabina fsishwa – watu wanakatazwa kutumia maji eti yanahifadhiwa kwa siku zijazo.
 - Wananchi wasikanyage Bonde la Ilangi, kumbe limetengewa Bokono na marafiki zake.
 - Ardhi kunyakuliwa
 - Wasaliti kuahidiwa ardhi.
 - Mali ya Butangi ilikuwa ya wachache.
 - Batu hakuwa tayari kumlipa Mbutwe pesa za viti.
 - Botono alibinafsisha bahari/ziwa – alikuwa na sehemu yake ya kuuna samaki.
 - Bokono alikuwa na mali nje ya Butangi – Macheleni.
 - Mtoto wa Kaloo kupewa kazi kwa ‘mapendeleo.
 - Watu kupata vyeo kwa sababu ya uhusiano wa kifamilia na Bokono.
 - Uharibifu wa Kufichwa.
 - Motto wa mteni ku chafua maji ya bwawa. (hoja 12X1) ala 12
13. Maana – kinachokuathiri ama kitakachokuangamiza daima kimekundama; u nacho kila wakati
- Kame – ana uhusiano wa kiukoo na Bokono, lakini anawatetea wachochezi na kuungana nao katika harakati za kumpindua Bokono
 - Mgezi – anahudumu nyumbani mwa Bokono na huwapelekea wanabutangi habari kuhusu yanayoendelea katika nyumba ya utawala
 - Askari I – mwana mapinduzi ingawa yuko serikalini. Huenda alishiriki katika njama ya kuingia tupa gerezani
 - Gege – anamsaliti nduguye na kummua kwa kisu
 - Wanabutangi – wametangana wao kwa wao kutokana na ubinafsi na woga wao
Kutaja mhusika – al 1
Maelezo – ala 3
Hoja 5x4
- 14.
- Hakuna maendeleo yoyote k.v. askari kutumia mapanga na mikuki kulinda usalama na nchi
 - Hakuna utumizi maalumwa pesa bidhaa hubadilishwa mfano Mbutwe kudai malipo ya mbuzi wawili
 - Wanachi hawajakua kiakili kuhusu siasa, wajue haki yao. Gege haoni uovu unaoendelezwa na utawala wa Bokono
 - Hakuna mfumo wa kuajiri na kufuta kazi. Bokono anatoa amri k/v. mtoto wa Kaloo. Ujira pia huendelezwa kwa misingi ya kiakbila
 - Serikali ya Butangi haijajitajirisha kwa majanga yanayoweza kutokea wakati wowote k.v. askari kukosa mikuki ya kutosha hivyo basi hawawezi kukabiliana na umati uliokwenda gerezani kumnasua Mwelusi
 - Butangi haina mfumo maalum na sheria – Mtemi ndiye bunge – anatumia sheria za kiubinafsi k.v. utumiaji wa kisima
 - Hakuna demokrasia – wananchi hawachangii katika ujenzi wa taifa lao
 - Kiongozi yuko juu ya sheria – anatenda lolote alitakalo bila hoja wakati wowote
 - Hakuna vikundi vya kutetea haki ya mwananchi. Vilivyoko vimeundwa na serikali sio kuwatetea bali kuwaonyesha kuwa malalamiko yao yanashughulikiwa
 - Kuna utawala wa nyumba kuu- inayohusiana na Mtemi kama dadke ameolewa na kakake Mtemi. Wana wa Mtemi ndio wanaosimamia kandarasi n.k. familia ya Mtemi ina mamlaka zaidi-kawaida katika nchi zinazokua
15. a)Jazanda
- i. Bafe – wapinzani wanaomshambulia Bokono
 - ii. Mamba – Bokono na uwezo wake unaowadhuru watu
 - iii. Nyati/ kifaru- matumizi ya silaha kuwaua wapinzani

- iv. Fisi – ulafi wa askari II na III
- v. Chui – Bokono na ukali wake, mkewe Bokono na ukali wake
- vi. Zimwi – Bokono na washauri wake
- vii. Njiwa – watawala wanaonyanyaswa
- viii. Kozi – Ndege mwenye uwezo – Bokono anatumia uwezo wake kuwaangamiza watawala
- ix. Mwiba katika mguu – Mwelusi – kikwazo kikuu katika utawala wa Bokono Zozote
5x2=10

- b) i) Tashhisi
- Mawazo yakashika miguu – Mwelusi hakuendelea kutembea kwasababu alikuwa anafikiria
 - Usipoondoka utatembelewa na kofi – vitisho
 - Ndoto zimekifanya kichwa changu kuwa uwanja wa kuchezea . Tanya anaota kila wakati
Zozote 2x2= 4
 - Dunia haipendi wenye kukata tama- Azena anamshauri tanga
 - Pombe haipendi tumbotupu
 - Huzuni imejenga nyumba moyoni mwangu - Tanya anahuzunika daima mtoto wake kizuizini, mume wake alikufa
 - Jua lilimchekelea akiwa papo hapo kwa muda mrefu Zozote 3x1=3
- ii) Methali
- Sikio l aa kufa halisikii dawa
 - Bandu bandu huisha gogo
 - Udongo uwahi ungali maji
 - Dawa ya moto ni moto
 - Maziwa yakimwagika hayazoleki
 - Uerevu mwingi huondoa maarifa Zozote 3x1=3
- iii) Kinaya
- Bokono anasema kwamba nia yake ni kuongoza Butangi kwa busara ilihali wananchi wa Butangi wanateseka
 - Batu anasema kwamba ataongoza Butangi kwa manufaa ya wanabutangi wote wote ukweli ni kwamba ni wachache wanaonufaika

16. a) Msemaji ni kame alimwambia Batu katika ukumbi wa utawala wa Bulangi batu alipendekeza Mwlusi auwawe kama anapinga 4x1=4

- b) – mwongo
- Katili
 - Mnafiki
 - Mchochezi
 - Kigeugeu
 - Kibaraka
 - Mbinafsi 5x1=5

c)- Mwelusi

- Andua
- Atege
- Askari 1
- Tanya
- Nyalwe
- kame

Kutaja mhusika 1

Kutoa mifano 1

17. (a) Maneno haya yalisemwa na Mtemi Bokono

- Anajisemesha mwenyewe
- Alikuwa katika makao ya utawala

- Alikuwa na wasiwasi
- (b) (i) Mwenye wasiwasi na uwoga
 - (ii) Anahofia huenda uongozi wake ukaanguka
 - (iii) Hadhibiti tena uongozi wa Butangi
 - (iv) Kuumwa na nyoka ni ishara ya kufa/kushindwa na adui hivyo uongozi wake waelekea kwisha.
- (c) Nidaa- hai
 - (ii) Jazanda – Sumu ya nyoka ni nguvu za upinzani
 - (iii) Taashira – Nyoka kumuona ni ishara ya kuanguka kwa uongozi wake.
 - (iv) Mchezo ndani ya mchezo (2x1= 2)
- (d) (i) Tenga utawale – aliwatenganisha watu ili kuvunja umoja wao na aweze kutawala kwa urahisi mfano; Gege na Mwelusi.
 - (ii) kuwatia jela na kuwatesa wapinzani wake mf. Mwelusi
 - (iii) Kuwaua wapinzani wake mf. Mwelusi
 - (iv) Kuwatenga wapinzani wake na jamaa, marafiki mf. Hakuna anayeruhusiwa kumwona mwelusi kizuizini.
 - (v) Kuwatumia askari kushambulia wapinzani wake kisha kusingizia majirani. M.f. wabalusi kushambulia batuitui
 - (vi) Kuwatunza wazalendo na wafanyikazi watiifu kwa mfano Gege, Kaloo na askari mkuu
 - (vii) Kuunda tume za uchunguzi kuuliza raia kila kulipozuka swala nyeti (malalamiko)
 - (viii) Kueneza propaganda kuwa Bokono amepewa utawala na Mungu ili watu waache kumpinga na wamtii
 - (ix) Vitisho – anawatisha washauri wake kuwa angekula mifupa yao kwa siku tatu kama hawangemsaka na kumrejsha
 - (x) Kuzorotesha uchumi ili raia wasiweze kujitegemea na ili atawale kwa urahisi- kuwanyima maji, kuwanyima ardhi
 - (xi) Kuwanunua/kuwahadaa wapinzani wake. Mwelusi anahadaiwa kuwa akiacha uchochezi angefanywa kuwa kiongozi wa vijana angepewa ardhi na ng'ombe.
 - (xii) Kutumia washauri kutawala na kupata habari kwa mfano Batu na Kame.
 - (xiii) Kuunda Baraza la hukumu kwa lengo la kunyamazisha wapinzani wake (10x1=al. 1))

18. Masuala Ibuka

- i) Ukimwi - siku ya mganga
 - Mwaibale anausambaza kwa wembe
 - wagonjwa/ wateja wamekondeana na kudhoofika kiafya
- ii) Haki za watoto i) Kuchukua hatua nyingine
 - watoto kukosa sare, karo, chakula na kwenda shuleni
 - Ajira ya watoto
 - Mtoto kupachikwa mamba
 - ii) Fumbo la mwana
 - dawa za kulevya
 - iii) Ngome ya nafsi
 - Watoto kuozwa mapema
 - iv) Uteuzi wa moyoni
 - Ndoa za mapema
 - wasichana kukosa elimu
- iii) Ufisadi – Mayai waziri, waziri fisadi, wizara ya mlungula
 - Msamaria mwema – Bw. Kizito Kibambo
 - Uteuzi wa moyoni – wapiga kura kuuza kadi zao
 - Ngome ya nafasi – Chifu alihongwa, kuficha wahalifu
- iv) - Matumizi ya dawa za kulevya/ mihadarati na madhara yake kwa vijana
 - Fumbo la mwana
 - Nanda anatomia dawa za kulevya

- Anazorota kimasomo, mchafu n.k
- v) Ndoa za mapema kwa wasichana
 - Zena aliozwa mapea – uteuzi wa moyoni
 - Ngome ya nafsi – Naseko anaozwa kwa mzee
- vi) Migogoro shuleni
 - Ndimi za mauti – Wanafunzi kuchoma wenzao bwenini
 - Mayai waziri – Migomo ya walimu
- vii) Vita vya kikabila na suala la wakimbizi
 - Mkimbizi
- ix) Uongozi mbaya – Kuchukua hatua nyingine
 - Uhalifu wakati wa kura
 - Viongozi walikosa uwajibikaji
 - Chifu kuuza chakula kilichotolewa bure wakati wa ukame
 - Serikali ilifutilia mbali elimu ya bure na kusababisha maskini
 - Mayai waziri wa maradhi
 - Waziri mayai
 - Viongozi walafi
- x) Uhalifu katika jamii
 - Pwaguzi
 - Salim ni tapeli na mizi mkuu
 - Kuchukua hatua nyuingine
 - Ngome ya nafsi
- xi) Umaskini
 - kuchukua hatua nyingine
 - fumbo la mwana
 - msamaria mwema
 - mayai waziri wa maradhi
- xii) Haki za wanawake katika jamii
 - Uteuzi wa moyoni
 - Ngome ya nafsi
 - Kuchukua hatua nyingine
 - Mayai waziri wa maradhi
 - Mayai haishi na mkewe

19. Dhamira ni lengo/ nia ya mwandishi wa ‘Tuzo’
- i) . Anaashiria kauli kuwa yote yaweza yakatokea hata yasiyotarajiwa k.m. Salome na kibwana hawana mkabala mzuri lakini Salome anakuja na kumletea habari. Mwandishi aonyesha kuwa hafla ama matukio huleta wengi pamoja hata wasiosemezana wala kuamkuana
 - ii) Anaonyesha kuwa mapeni ni msingi wa mengi. Nia ya kibwana unapokataliwa inakuwa chanzo cha kutosemezana kwao tena
 - iii) Anaonyesha kuwa kuna, wakaao pamoja na kufanya kazi pamoja lakini hawana mkabal mzuri, wao husemezana tu kwa sababu ya kikazi walakini wakitoka nje wanakuwa mjamba miwili isiyoamba. Salome na kibwana wanasemezana wakati wa kazi
 - iv) Pia anatuonyesha kuwa kuna wenye vitendo vizuri vyenye sifa. Vitendo vyao vinajulikana wazi wazi (kama saui zao)lakini wenyewe hawajui vitendo vinaweza kumtambulisha mtu.
 - v) Kuna haja ya kumtuza aliyefanya vizuri wanahabari wanatuzwa akiwemo Salome Dzoro
 - vi) Hamu ya kutuzwa huwa hasa katika sherehe ambayo mtuzwa hajatengezwa hadharani. Tunaiona hamu aliyonayo kibwana
 - vii) Pia anasisitiza umuhimu wa kauli tahadhari kabla ya athari na kuwa mwangalifu Anaonyesha umuhimu wa kuwaza kabla ya kutenda Kibwana angalichunguza kwa makini hangeaibika machoni pake vile. Tunaelewa alichanganyikiwa hadi katika choo cha wanawake
 - viii) Anathibitisha ukweli wa methali mzaha

Mzaha hutubga usaha

Mzaha wa Salome wa kumtania kibwana unamletea aibu na kuvurugika akili

- ix) Anaonyesha jinsi kutaniana na kuchezeana shere kamwe hakufai. Hii huweza kuleta vita namna kibwana alitaka walakini akajizua
- x) Anataka kuonyesha jinsi furaha huathiri akili. Kibwana alizidiwa na furaha na kusahau kuwa anaweza kutaniwa. Mwandishi anaonyesha kuwa kuna kilio au aibu inayoweza kutokana na futahi hiyo
- xi) Anataka kuashiria kuwa vita sio suluhisho kwa kosa ulilotendewa. Kibwana alifumbata konzi kutaka kuirusha walakini anajizua. Hili ni funzo dhabiti kuwa haitupasi kusuluhisha kwa vita
- xii) Ni kawaida kuoa anayetuzwa akiringa ama akitembea kwa madaha. Tunaambiwa kuwa Salome alitembea kwa ndweo kwenda kuitwa zawadi yake. Zozote $10 \times 2 = 20$

Ushairi

1. a) (i) Mashairi huru (2X1)ala. 2
ii) Hayazingatii arudhi za betu,vina, mishororo, mizani na kibwagizo (2x1)ala. 2
- b) i) SHAIRI A – Anamlalamikia Hadija kwa kumuua mumewe kwa kumpa sumu.
ii) SHAIRI B – Anawalalamikia vijana ambao wanamcheka eti amezeeka na kupitwa na wakati Wanamramba Kisogo (2x2)ala 4
- c) i) Katika SHAIRI ‘A’ - Hadija alidhani kumuua mewe angepata suluhisho lakini badala yake amejiletea matatizo zaidi. Watu sasa wamemsuta kwa kitendo chake na watoto wanamsumbua.
ii) Katika SHAIRI ‘B’ – Mshairi anawakejeli vijana ambao wnamramba mzee kisogo bila kujua kwamba hawataki kupita. (2x2) ala.4
- d) i) Amemuua mumewe – Mti mkuu au kichwa cha nyumba.
ii) Anapata shida za Kujitakia – matatizo yamefurika ngyumbani kama mto (ukupita nyuma ya punda atakutega au kukupiga teke) (2x2)ala.2
- e) Inkisari – Nendako – Niendako
- Mwendako – Mnakoenda
- Bwanako – Bwna yako (1x2)ala.2
- f) Mzigo – uzee/umri
Jiri – Tajriba /Waarifa / Elimu ya maisha.
Kula nimekula - Ameishi miaka mingi
Niko nyuma ya wakati_- Amebaki nyuma ne usasa (4x1)ala.4
2. a) – Matibabu ya kiasili | Dawa za asili| dawa za Kisasa.
b) kuonyesha kuwa dawa asili zinafaa kwa matibabu kuliko za Kisasa. Watu wazirejele.
c) Ana matibau ya kiasili
Hospitali kuna operasheni ya visu.
Kuna dawa za asili zisizopatikana hospitali. (4X1) ala 4.
- d) Beti Sita.
- Takhmisa| mishoro mitano.
 - Mtiririko – vina bvya ukwapi na utao vinafanana katika beti zote.
 - Mathnawi – vipande viwili.
 - Mizani ni 8,8
 - Lina kiisho – mshoro wa mwisho unarudiwa beti hadi beti katika beti zote. (6x1) ala.6
- e) kupata idai ya mizani inayotakikana
- f) i) Dhalili – Kudharauliwa,nyonge, maskini,dhaifu.
ii)Azali – zamani.
iii)Sahali – Urahisi/ wepesi.

- iv)Tumbo nyangwe
3. (a) - Shairi huru
 - Halijazingatia kanunu za utunzi wa mashairi wa kuzingatia arudhi
 - (b) - Anayeimba ni mjomba
 - Anayeimbiwa ni mpwa wake
 - (c) – Anaambiwa uoga ukimtikia huenda ni wa akina mamaye
 - Alichinjiwa fahali ili awe mwanaume
 - (d) – Chuku – wao hukatwa kuanzia macheo hadi machweo
 - Takriri – kikali
 - Asitiari – upweke ni uvundo
 - Tashhisi – uoga ukifikia
 - (e) - Wakulima – Atapewa shamba la mahindi
 - Wafugaji – Atapewa mbuzi
 - (f) – Tabdila – aamushwe – aamshwe
 - Inkisari – Mme – mwanamme
 - Kuboronga sarufi – Fahali tulichinja tulichinja fahali
 - (g) - Mbari Ukoo ; kikundi fulani
 - Msurruu – Anayenuna
 - Ngariba – Mtahirishaji
 - Uvundo – Harufu mbaya
4. (a) (i) Amenyang’anywa mkewe
 - (ii) Wazazi wake wanamgombeza
 - (iii) Alipokuwa na mali marafiki walikuwa wengi. Alikuwa akiwapeleka marafiki klabu na walifurahia pamoja wakichoma nyama.
 - (iv) Mqwandishi hawaoni tena marafiki wote; wameshatoroka. Ana njaa na matatizo mengi sana.
 - (v) Amebaki pweke, mke ametoroka na watoto wameparara. Mwandishi hawezi kulipa karo. Sasa ameamua kujitia kitanzi (4x1= al.4)
 - (b) (i) Mbadhirifu –a alitumia mali vibaya
 - (ii) Mpweke – Ndugu hawamsemezi anaishi upweke
 - (iii) Mpenda anasa =- Alikuwa akinywa pombe na kukaa sana klabuni (al. 2 x 3= 6)
 - (c) (i) Msemo – Balaa belua
 - (ii) Jazanda – “Juzi” ni wakati uliopita ilhali ‘leo” ni sasa au wakati huu
 - (iii) Tashbihi – kama radi ya mvua (2 x 3= al. 6)
 - (d) (i) Ndugu zangu wamedai ubub – Ndugu zangu wamekataa kusema nami yaani hawanisemezi kwa hali yangu mpya.
 - (ii) Kumbe kupanga ndiyo maana- Amegundua kuwa angepanga maisha yake tangu awali atumie vizuri raslimali alizokuwa nazo badala ya kuzifuja (2x1= al.2)
5. a) - Beti nne
 - Mishororo mine katika kila ubet (tarbia)
 - Mshororo wa nne mfupi (msuko)
 - Mizani 6:8 mshororo wa 1-3 kikai
 - 6 mshororo wa mwisho
 - b) Inkisari – Anoshika
 - Alo
 - Asosita
 - Lafudhi – Katiti
 - mangiriti
 - Kutaja 2 mifano 1
 - c) - Anataka asikike (mawazo yake yasikika)
 - Anatafuta atakayoeleza ujumbe wake

- anashindwa atatimia kipimo kipi
- Mtu huyo lazima awe mzalendo aliye jasiri
- Lazima awe anayetambua utu

d) Lugha ya natahria

Aliye mzalendo na alambuaye haya mtu asiye mwoga, aliyejawa na upendo hata wakati wa hatari, Ni kipimo kipi cha kumtambua mtu kama huyu

e) tarbia – Mishororo mine kila ubeti

Kikai – Mizani isiyozidi 15

Msuko – Kibwagizo kifupi

f) i) katili – Kidogo

Gati gati – Ubaguzi

Mangiriti - mambo ya upipi

6. a)

- Beti saba
- Tarbia – mishororo mine
- Vina vya ndani na vya nje hubadilika badilika
- Pande mbili – ukwapi na utao
- Mizani 8, 8 jumla 16 katika kila mshororo
- Kibwagizo kipo – kipi titakachotenda, ninene huko mama

b)

Kwa kumza bila zira (chuki)

Kumpenda na kutomuua

Kujinyima yote mazuri kwa niaba yake

Kumtunza mfano wa ndege na makinda wake

Kumtafutia riziki – kufanya kazi (kulima) ili asitaabike

Kumjali

Kutojali visiki katika ulezi wake kama vile baba yake mkali

Zozote $5 \times 1 = 5$

c)

- Vijana ambao baada ya kulelewa na kunenepa hawajali wazazi wao (mama zao)
- Akina baba wanaowapiga wake wao kwa makosa madogo madogo
- Pia akina baba wanaowatesa wake wao. Huwafanya yay nyumabni mwao Zozote $2 \times 1 = 2$

d) katika beti nne za kwanza mshairi anaangazia mema aliyotendewa na mama yake ilihali

katika beti mbili zinazofuata anawakashifu wanaowatendea akina mama wao mabaya

Alama 3

e) Mama – nina (Ubeti wa 2)

Dawati – saraka (Ubeti wa 1)

Imara/ thabiti – jahidi (ubeti wa 3)

f)

i) Mambo yakavurugika

ii) Wimbombo – Kipande cha miti cha kupekecha moto. Chuma cha kupuliziz moto

iii) Kongoni – Jina la kumkaribisha mtu

7.

a) Linakatisha tamaa kwa sababu

i. Mwanamke anapolima, hafaidiki na mavuno bali yote huchukuliwa na bwanake

ii. Mwanamke hubaguliwa na kuonewa ofisini

iii. Mahali pake ni jikoni, ujakazi n.k lakini halipwi na tena hapewi likizo (hapumziki)

iv. Hutumiwa kama chombo cha mapenzi kukidhia uchuu wa mwanamke

v. Hamna anayemheshimiwa kwa chochote eti kwa sababu ni mke Zozote $4 \times 1 = 4$

b) UMBO

i. Beti sita

- ii. Mishororo sita kwa kila ubeti
- iii. Vina vya wisho vya mishororo ya kwanza miwili (mwanzo na mloto) ni –ni- isipokuwa ubeti wa sita (mwisho)
- iv. Kila ubeti hususan wa kwanza hadi wa tano umeanza kwa neno Nomwona isipokuwa ubeti wa sita – kupelekea shairi hili kuwa kikwamba
- v. Kila ubeti una kituo tofauti Zozote 5X1= 5

c) Lugha Nathari

Mwanamke hushinda katika boma akipika, akilea, na hata kufua nguo. Licha ya hayo halipwi na tena hapewi nafasi ya kupumzika Tuza 4. Tathmini matumizi ya lugha nathari

d) Tamathali iliyotawala

i) Taswira – hali ya kumwona mke nyumbani na kwingineko katika shughuli mbalimbali

k.m - akiwa nyumbani akipika

- akiwa kitandani uchi

- akiwa mkekani katika utungu wa kujifungua n.k.

Kutuza : Kutaja mbinu 1

Mifano 2X1= 2

Jumla 3

e) Mifano ya taasubi ya kiume

i. Katika ubeti wa kwanza, mume anayachukua mavuno kutoka kwa mkewe

ii. Wanaume katika ubeti wa pili wna ubaguzi na kuonea wanawake

f) Msamiati- Mzima utashi

i) Mwenye udiu/ tama kubwa Maungoni

ii)- maumbo, viungo vya mwili vinaonekana wazi

8. (a) - Pindu, kipande cha kiitikio ndicho kianzio cha ubeti unaofuata
 - Tarbia, mishororo minne minne kila ubeti
 - Mtiririko, Vina, vya pande zote vinakeketa- tangia ubeti wa kwanza hadi mwisho(yoyote al. 2)

(b) – Kile ulichojaribu kukifanya hakiwezekani usilazimishe, labda ni mapenz ya Mola.
 - Si vyote ving’avyo ni vyema, kabla ya kufanya jambo, fikiria/ tumia busara (2x2=al.4)

- (c) – Kuharibika sura
 - Humtupa mwenye pupa
 - Mbeleni utachapwa
 - Huleta hasara
 -Kitakugeuza kuwa kitu kingine kisicho na utu (zozote 4x1=al. 4)

(d) – Istiari – jangwa la Sahara
 - Semi – Kuvimbisha mifupa, kukipa kisogo (2x2=al. 2)]

(e) Hata ukilipwa mshahara mnono na cheo kikubwa ikiwa mbele kuna majuto kwa sababu ya majitapo yako, hutafaidi chochote kwa vile mbele utapata madhara (4x1=al. 4)

(f) (i) Kuchuma – kupata
 (ii) Kisogo kuipa – Kuikataa/kuiacha (1x2=al. 2)

9. (a) Uketo/uhitaji/ukata/ufukara/umaskini (2x1=al. 2)

(b) – Umaskini
 - Upweke
 - Uwezo
 - Uozo wa jamii
 - Utovu wa nidhamu
 - Ukatili/udhalimu (zozote 4x1= al.4)

(c) – Mbadhirifu
 - Mwasherati
 - Mlalamishi

- Kitatange
 - Asiyesikia makanyo
 - Mkata
 - Mtovu wa heshima (Kutaja -1, kueleza -1 = al. 2) (2x2=al. 4)
- (d) – Kufupisha maneno (inkisari) nikosapo, nondokea
- Ritifaa k.m n'eelea
 - Tashbihi k.m. Kama simba
 - Tanakali za sauti k.m. kkka
 - Sitiari k.m. ulipogeuka nondo (1x4=al. 4)

(e) - Beti sita
 Mishororo minne minne
 Mizani nane nane
 Vipande viwili viwili
 Mtiririko wa vina vya mwisho, vya kati vikibadilika badilika
 Kipokeo (1x4=al. 4)

- (f) (i) Umaskini
 (ii) Umaskini (1x2=al. 2)

10. (a) Umoja ni nguvu utengano ni udhaifu
- (i) Umoja
 - (ii) ushirikiano (yoyote moja = al. 2)
- (b) (i) Nyuki wanafanya kazi kwa umoja- Hawasengenyani
- (ii) Mchwa wana bidii/ hawana uvivu
 Mchwa husaidiana na hawadanganyani
 - (iii) Chungu hawafarakani
 - (iv) Siafu hujiamini (zozte nne ; 4x1=al.4)
- (c) (i) Kubanaga sarufi/ kubananga lugha mfano :-
- Uvivu hawatamani – hawatamani uvivu
 - Ukubwa kuutamani – kutamani ukubwa
- (ii) Inkisari/ufupisho wa maneno
 mf. awezani – anaweza nini
 (kutaja alama 1 ; mfano alama 1 = ala. 2)
- (d) tarbia/nne – mishororo minne katika kila ubeti
 Ukaraguni – vina vinavyotofautiana kutoka ubeti mmoja hadi mwingine
- Kiishio ambacho hakifanani kutoka ubeti hadi ubeti
 - Liona beti tano
 - Ni la mathnawi – vipande viwili, ukwapi na utao
 - Mizani 16 katika kila mchororo, 8,8, (al. 4)

(e) Mwandishi wa shairi anauliza kwa nini sisi ni wanadamu lakini hatusikizani.
 Huwa tunatamani ukubwa kwa hamu.
 Hata wale wachache ambao ni wataalamu hatuwaamini. Huwa tunasema kwamba hawawezi
 chochote. Mshairi anamalizia kwa kusema kwamaba dharau itatuvunjia umoja

(Tathmini majibu ya mwanafunzi al. 4)

- (f) – Umoja ni nguvu, utengano ni udhaifu
- Bidii ni ushirikiano kazini
 - Kujiamini katika yale tuyatendayo maishani (zozote 2x1= ala. 2)
- (g) (i) Chungu – Wadudu wadogo weusi watambao
- (ii) Tuwasadi – tuwasadiki, tuwaamini, tuwakubali.

11. (a) Umuhimu wa lugha:

- Lugha nikitu (azizi) cha muhimu
- Lugha hufungua simulizi na kuleta anwani
- Lugha hukuza mapenzi
- N timamu katika nyanja mbalimbali za kazi
- Huokoa katika kesi
- Huvuta usikilizaji ikitumiwa vizuri (zozote $5 \times 1 = al.5$)

- (b) Mishororoinne kila ubeti – tarbia
imegawika katika vipande viwili – mathinawi
- Mizani ni 16 kila mshoro/ukwapi 8, utao 8
 - Vina zi, mu
 - zi mu
 - zi-mu
 - mu-a
 - ukara vya mwisho vinatiririka
 - beti ni 8
 - Kituo – ukwapi – nitofauti
 - Kibwagizo – utao – una keketo (Bahari)

(c) Lugha hufanya kazi ngumu kama mpagazi. Isitoshe hutumiwa kupana ya siku za usoni/zijazo bila kudhulumu. Hufana mambo yakanyooka nakwa hivyo ni nzuri unapofahamu na kwa hivyo ni nzuri unapoifahamu

- (d) Jazanda – Lugha mkuu mlezi – ni mpelekezi
- Lugha ni imamu – ni hakimu mkuu
 - Mashairi - Lugha hodari mkwezi – ni jahazi
 - Huyeyusha sumu – maji zamu
 - Ndiye mpagazi – zamu
 - Tashibihi – hata wanyama ja mbuzi
 - Misemo – huzifyeka pingamizi, huwaaxcha mkamwe
 - Tashhisi – Izaayo tabasamu
 - tabaini – Si vina ci milizamu (zozot $3 = 1 \times 3 = al.3$)
- (e) Azizi – kitu cha thamani
- Uhasimu – Uadui, uhasama, hali ya kufarakana
 - Adimu – Tukufu/ushujaa/jasiri (al. 3)

12.

SHAIRI LA A	SHAIRI LA B
a) Elimu/ elimu ni muhimu	Kero moyoni (alama 2)
b) Tathlitha/ utatu/ ukara	Shairi huru (alama 2)
c)- Lina beti nne - Idadi ya mishororo hutofautiana katika kila ubeti - Hakuna urari wa vina - Hakuna kibwagizo - Hakuna migao Hoja 3 = alama 3	
d) i) Tashhisi/ uhaishaji	ii) Istiara (chini ya paa la umma) yaani starehe alizonazo mwenye mali zinazotokana na jasho la wahitaji
e) Maudhui- umuhimu wa elimu sulubu hawaheshimiwa	Dhuluma dhidi ya wafanyakazi za sulubu k.m. wanapuuzwa, hawaheshimiwi (alama 4)
f) Mathari	

<ul style="list-style-type: none"> - Elimu isiyo na vitendo ni sawa na mti ambao hauna majani - Haumpumzishi yeyote anayekaa chini ya kivuli chake - Ni taabu tupu udanganyifu kwa watu 	(alama 3)
<ul style="list-style-type: none"> g) i) Maulama- Wasomi ii) Wameongelewa- Wametukuzwa, wamesifiwa (Alama 2) 	<ul style="list-style-type: none"> i) Wagatao- wagongao ii) Huwahini- Nyima Kataza (alama 2)

13. Dhamira ya mwandishi ni kuwa chema hakidumu.

-Shairi lina beti 5

-Kilau beti una mishoro 4 yenye vipande 2.

-kila mshororo una mizani 6, yaani (6 kwa 6) jumla mizani 12 kila mshororo.

-Shairi limetungwa kutumia bahari ya KIKAI na pia bahari ya UKARAGUNI. (Zozote 4x1 =4)

c)Kitu chema hakidumu hata kama kinapendeza ,saa yake ikifika kwa kuponyoka ukawachwa na hamu ya kukirejea lakini wapi.Ni vigumu kwani hauwezekani. (Alama 4)

d)Mfano mmoja wowote wa tamathali uliojitokeza katika shairi ni ule wa Balagha/
Istiari/Uhaishaji (alama 2)

e)-Vina vina badilika badilika.

-Idadi ya mizani katika kila mishororo ya ubeti wa shairi hili imepunguzwa kutoka 8 hadi 6.

-Mshororo wa kwanza katika kila ubeti wa shairi hili ni kama kibwagizo au mkarara.

-Neno chema limetumiwa kubainisha maana tofauti.

-Aina ya tarbia lakini limetengeka kikai. (zozote 4x1 = 4)

f) (i)Nitengenee, Niweadilifu / niwe mwema / niwe sawa.

(ii)Ningamtamani – Ningemthamini

(iii)Ikitimu – ikifika (1x3 = 3)

14. a) Kichwa

Kielelezo kibaya

Tabia mbovu kwa watoto

Wazazi wabaya/ walegevu

b) Maudhui ya shairi

Mshairi anasema kuwa wazazi wanahasiri watoto kwa pupa yao ya kulewa kila wakati na kuwa kielelzo kibaya

Wazazi kukaa vilabuni mpaka usiku wa manane bila kufahamiana na watoto wao ni vibaya

Wazazi kuwapa watoto pesa nyingi ni tabia potovu kwani wanazitumia dawa za kulevya

Wazazi wanatafuta utajiri na kukosa wakati wa kuwashauri/ kuwafunza maadili mema

c) Kinachojenga ukuta

Hapana mazungumzo ya kishauri baina ya watoto na wazazi nah ii hujenga ukuta baina ya watoto na wazazi

Kulewa kila wakati na kukaa kilabuni kwa mpaka usiku wa manane hujenga ukuta kwa kuwa mzazi huwa hapati wakati wa kuzungumza na mtoto 2x1=2

d) Tamatahli za usemi

i. Takriri – ni sumu, sumu

ii. Tashihisi – ndoto zinajenga ukuta/ yanakufunga katika klabu

iii. Istiara – ni sumu
– 1

Kutaja – 1, Mfano

e) Umbo la shairi

Lina beti nne

Kila mshororo una mishororo tisa isipokuwa ubeti wa mwisho

Ni shairi huru kwa kuwa halizingatii arudhi

- f) Lugha nathari- ubeti wa nne
- i. Mshairi anasema kuwa wazazi wanaumiza watoto kwa kuwapa pesa
 - ii. Ni vibaya kuliwaza watoto kwa kuwapa pesa
 - iii. Kwani huwaingiza katika maovu ya kuvuta sigara na ulevi na mihadarati
 - iv. Hali hii inaishia upotofu wa watoto/ huwaingiza katika hali mbaya/ kifo

g) Maana ya vifungu

- i. Giza baridi – hali mbaya/ kifo
- Yanakufunga katika klabu – kuwa na mazoea mabaya ya kukaa kilabuni kulewa mpaka usiku wa manane

Fasihi simulizi

1. Uongozi wa kusahihisha 102/3 (Fasihi) alama 2
 - a) Bembelezi (lal mtoto). Wimbo unambembeleza motto alalye
 - b) Sifa za wimbo
 - Huimbwa na walezi wa motto
 - Huimbiwa watoto wachanga
 - Huimbwa kwa sauti nyororo
 - Huonyesha hisia za mlezi
 - Maneno hurudiwa rudiwa
 - Mdundo na taratibu
 - Vifungu vifupi vifupi hutumiwa
 - Huambatana na kumpapasa papasa motto kwa upole
 - Huhusisha watoto wazazi
 - Humpatia motto matumaini ya kumwona motto
 - c) Umuhimu wa wimbo huu
 - Hufunza utamaduni
 - Hufunza lugha ya ulezi/ mama
 - Huliwaza motto mama akiwa mbali
 - Hubembeleza motto alale
 - Hufunza kuhusu amali ya jamii k.m chakula n.k.
 - Mlezi hutoa malalamiko yake
 - Hufunza motto mahusiano ya watu
 - d) Amali za jamii zinazojitokeza
 - Vyakula k.v nyama, mkate, ndizi n.k
 - Biashara, sokoni
 - Ukulima wa ngano (mkate), mgomba (ndizi) Zozote 2x1=2
 - e) Mbinu zilizotumika
 - Kiashiri
 - Takriri
 - ufafanuzi-1
 - f) Vitendo ambatano
 - Kupapasa motto
 - Mlezi hutembea tembea
 - Tikisa motto
 - Beba motto mgongoni/ begani/ kifuani
 - g) Wahusika
 - Wawili
 - Mtoto wa mlezi
2.
 - a) i)Kisasili
 - ii) Inaeleza jinsi kifo kilivyoingia duniani

- Asili ya kifo alama 2

b) Sifa za ngano

- Mwanzo maalum (fomula) hapo zamani za.....
- Wahusika wanyama mfano mjusti na kinyonga
- Wanyama kuwasilisha tabia na hisia za binadamu mfano kuongea, kujibizana n.k.
- Tanakali za sauti m.f pu! Zozote 3x1=3

c) Kinyonga ni

- Mvivu/ mzembe/mlegevu
 - Si mzingativu- anachelewesha ujunmbe
 - Mtiifu- mwishowe alifikisha ujumbe zozote
- 3x1=3

d) Umuhimu wa hadithi

- Kuelezea asili ya binadamu
- Asili ya kifo
- Huipa jamii melekeo
- Hukumbusha jamii
- Huburudisha/ huliwaza
- Ni historian a utamaduni wa jamii
- Huonya/ huadhibu zozote 4x1=4

e) Njia za kusanya fasihi simulizi

- Mahojiano yaliyopangwa na mtafuti na wahojiwa wake
 - Kutumia vinaso sauti
 - Kutumia video
 - Kwa kuandika data au kazi husika zozote
- 4x1=4

f) Tambulisha vipera

- Kula hepi- msimu(kuwa na haraka)
- Sema yako ni ya kuazima- msemu (mtu asiringe)
- Baba wa taifa – lajabu (kiongozi wan chi)

3 a) - Huiwasilishwa kwa njia ya mdomo.

- Huhitahi uwepo hadhira
- Huweza kubadilishwa kulingana na hadhira/mahitaji
- Huandama na matendo
- Unaweza kuamba tanishwa na (3X1) ala. 3

b) - Wawe: nyimbo za kilimo (ala. 1)

Kimai: Nyimbo zinazohusiana na shughuli za uvuvi (ala. 1)

Faida:

Kuhimiza bidii.

Shukura kwa mavuno.

Beza uzembe.

Kuchapua utendakazi.

(zozote 2x1 ala. 2)

c) - Huwa na Mdundo| Mahadhi.

-Hupangwa kibeti.

-Hutumia lugha ya mkato.

-Matumizi mengi ya istiari.

(zozote 3x1 ala 3.)

d) - Huwa ni fumbo|swali

-Humuia lugha iliyojaa sitiari.

-Ina fomula ya uwasilishaji.

-Huhusisha makundi mawili| watu wawili.

(zozote 3x1 ala 3.)

e) i) Istiari

i) Jazanda |Nasiha

(ala.1)

f) Matatizo

Watu wanaendelea kuhamia mijini

Dini zinakashifu baadhi ya tamaduni.

Wazee waliohifadhi kumbukumbu hizi wanaendelea knadimika.

Mapendekezo

(3x1) ala.3

- Kuborehs zaidi mashidnano katika tamasha za muziki za shule.
- Kuhifadhi kwenye kanda
- Tuwe na makazazi inayoshughul;ikia tamaduni

(3X1) ala. 3

4. (a)Madhila ya Muitalia (al. 4) ”.

- Yeye aliwanyang’anya mashamba wenyeji”.

- Walikuwa wabaguzi wa rangi

- Mwafrika alidunishwa

- Mlowezi alikuja mika mingi na amekataa kuondoka katika nchi ya mwafrika”.

- Mifugo ya wenyeji inateseka kwa njaa na imekonda mno. Vifaranga, mbuzi n.k”.

(b) Sifa za wimbo ”.

- Urari katika vina haupo

- Mizani katika mishororo haina urari

- Mishororo katika kila ubeti haijagawanywa kwa ukwapi na utao

- Katika ubeti wa pili wanasema wazee kwa vijana waliimba

(c) Maana ya vifungu (al.4)

(i) Mbavu zao zahesabika

- Mifugo wamekonda mno

- Wamekosa malisho (al. 2)

(ii) - Haya yote hakika, ni madhila ya Muitalia.

- Haya ni mateso/masaibu/matatizo yanayotokana na mlowezi Muitalai ”.

(d) - Aina ya wimbo (al.2)

- Wimbo wa ukombozi/uzalendo

- Wenyeji wanaimba na kuonyesha cheche za kutaka kujikomboa kutokana na dhuluma madhila ya walowezi (Waitalia) (kutaja al.1, maelezo al. 1= al.2

(e) Shughuli za kiuchumi (al.2)

(i) Ni wakulima wa mifugo

- Hufuga kuku na mbuzi

(ii) Ni wakulima wa mimea

- Mashamba ambayo wako nayo wanayatumia kwa kilimo cha mimea mbalimbal 2x1=al.2)

(f) Mbinu za lugha (al.2)

(i) Methali- Maji ukiyavulia nguo, ni lazima uyaoge

(ii) Tanakali ya sauti/uidaa/siyahi

Meee !

uui !

Maswali ya balagha /mubalagha

Muitalia alikuja lini ?

Na ataondoka lini ?

a. Takriri – Hatuchoki

(g) Mafunzo katika wimbo

-Mkoloni/ mlowezi, mitalia alipokuja vbarani Afrika aliwakandamiza waafrika kwa

mengi

- Umoja wa mwafrika ndio uilioweza kumwondolea dhuluma dhidi ya wanyanyasaji

- Dhuluma in mwanzo na mwisho wake
 - (viii) Majengo yasiyozingatia viwango vya usalama;
 - Bweni la wanafunzi lilikuwa limekomelewa kwa nje
 - Madirisha ya bweni yalikuwa yamewambwa kwa vyuma/nyaya kwa madai ya usalama wa wanafunzi
 - Shule na hasa bweni kukosa vifaa vya kupambana na moto".
 -
5. a) Maana ya mivigo na inakotumika
Mivigo ni sherehe au/ bada zinazofuata utaratibu Fulani wa kisanaa za maonyesho ya fasihi simulizi Al. 1
- Inakotumiwa
- i. Katika matanga miviga hutumiwa kuliwaza waliofiwa
 - ii. Katika jando na unyago, makunguni, maghariba na manyakanga hutumia miviga kufunza wavi, nasaha na mazingira yao
 - iii. Katika mavuno miviga hutumiwa kutoa shukrani
 - iv. Baada ya vita – hutumiwa kuongoa na kuwatolea shukrani mashujaa waliotoka vitani
 - v. Motto anapozaliwa au kupewa jina, miviga ya kumkaribisha ilifanywa
 - vi. Wakati wa arusi
 - vii. Matambiko ya kutakasa n.k. k.m. aliyemuua mtu
 - viii. Kutawaza kwa viongozi
- b) Sifa za Miviga
Hulenga kundi maalum katika jamii
Hutoa mawaidha
Hukusanya wanaotoa mawaidha na wanaotolewa hayo mawaidha
Hutokea kwa misimu
Kila tukio (jambo) huwa na mivigo yake
Hutumia pesa katika
- c) Onyesha umuhimu wa Miviga
Hudumisha mila na utamaduni wa jamii
Huwawezesha vijana kuwa na kumbukumbu za kila sherehe ilivyofanywa, wakati na maana yake
Huelimisha vijana
Hutahadharisha kuhusu maovu
Huwezesha vijana kuelewa au kufahamu desturi zake
Huleta umoja na ushirikiano katika jamii
Huburudisha
Hufundisha unyumba na malezi
Uhimiza bidii ya kufanya kazi na kujitegemea
Huleta maendeleo
6. (a) Ni tungo zilizoundwa kwa mpangilio wa maneno au sauti zilizoteuliwa na msani na zenye utaratibu za kimuziki zinazopanda na kushuka (al. 2)
- (b) (i) Tenzi – nyimbo za kutoa mawaidha
(ii) Kongozi – ziliimbwa wakati wa kuaga mwaka
(iii) Sifu – zinaotoa sifa kwa wahusika kutokana na umaarufu
(iv) Wawe – zinazoimbwa na wakulima wakiwa shambani
(v) Tendi – Za masimulizi ya mashujkaa (al.5)
- (c)- Huhifadhi matukio muhimu ya kihistoria
- Chombo cha kupitisha utamaduni
- Ni burudani inayotumbuiza waimbaji / hadhira
- Huliwaza na kufariji wenye majonzi
- Huhamasisha watu kushiriki katika kutenda mambo fulani
- Ni njia ya kujipatia kipato

- Hudumisha/huwasilisha usanii wa tamaduni za jamii mbalimbali
 - Huelimisha, huonya, husimanga (zozote 5)
- (d) BEMBELEZI
- Ziliimbiwa watoto ili watulie/wanyamaze
 - Ziliimbwa na walezi /wazazi hasa mama
 - Sauti ni ya kubembeleza
 - Hutoa ahadi mbalimbali kwa mtoto
 - Huwa fupi / hurudiwa –rudiwa
 - Ziliburudisha watoto (zozote 5 =al. 5)
7. (a) – Hizi ni hadithi zinazotumia wanyama kama wahusika (mnyama anaweza kusemezana na binadamu)
- (b) – Huwezesha fanani na hadhira yake kusema mambo ambayo kwa kawaida ingekuwa mahali/aibu kuyatamka hadharani (kusema kitasifida)
- Ni njia ya pekee ya kufunzia maadili na amali za jamii (kuyapigia mambo chuku)
 - Kutahadharisha hadhira dhidi ya watu waovu katika jamii (Sungura na Fisi ujanja wao ni sawa na matapeli)
- Hufurahisha . Hii ni kwa sababu, nyingi ya hadithi hizi huchekesha na kuleta huruma kwa wengine (Sungura kupigana na Ndovu na kumshinda ni kichekesho)
- (c) – Watu wazima kuwasimulia watoto
- Watoto kusimuliana hadithi wenyewe kwa wenyewe
 - Watu wazima kusimulia mseto wa watu wazima na watoto
 - Watoto kusimulia hadhira ya mseto wa watu wazima na watoto
8. (a)(i) Fasihi ya ngoma
(ii) Matumizi ya ala
- Hakuna sauti ya binadamu
Mdundo hotoa ujumbe fulani
Hutumiwa kw anjia ya mawasilinao
Sauti ni ya kupasha ujumbe (zozote 2x1=al. 2)
Wapigaji ngoma na ala zingine
ni watu teule katika jamii
- (b) (i) Hurafa- Wahusika ni wanyama
Hekaya- ujanja, ucheshi , werevu an ushindi hujitokeza al.2)
- (ii) Visasili /ngano za zuli – hutoa maelezo kuhusu asili ya hali fulani
- Hujibu swali kwa nin kitu fulani kiko jinsi kilivyo
 - Visakale – visa vya kale vya mashujaa /majagina (migani)
- (iii) Mtanziko – Ngano zinazomwacha msomaji/ mhusika katika hali ya kutojua achague lipi.
- Ni msimulizi huuliza swali
 - Mazimwi – Hadithi za majitu za kuogofya
 - Kiumbe cha kufikirika akilini
- (c) (i) Vitendawili – tungo fupi inayotoa maelezo yanayoishia kwenye swali
(ii) Mbinu – Takriri
- Istiara\ - Ukinzani
- _ Tanakali ya sauti (zozote 4x1= al. 4)
9. a) i)
- Tumbuizo – wimbo wa kuburudisha katika hafla ya arusi
 - Wimbo wa kitamaduni
- ii) Kuumeni – wanaume
Kukeni – wanawake
Wanaume wanawakilisha wakwe na Tausi (anayeolewa) na wanawake wanawakilisha wazazi wa Tausi

- iii) - Watu wa kukeni wana moyo wa kisebusebu na roho kipapo. Walipenda mtoto wao aolewe lakini awaondokeapo na kwenda kwa mumewe waliona uchungu, kwani walijua huduma alizokuwa akiwapa tausi, zingekoma mara moja
 - Upande wa kuumeni walifurahi kwani walijua Tausi angeongezea huduma upande wao
- iv) – Unaburudisha waliofika kwenye sherehe ya arusi
 - Unaleta ushirikiano baina ya pande mbili
- Unatoa ujumbe kuwa kuondoka kwa mtu mliyezoena huwa ni wakati mgumu sana
- v) takriri – Kurudia maneno kwa madhumuni ya kuisistiza mfano kisura wetu,

b)

- Mbolezi – nyimbo za matanga
- Bembelezi – kunarai watoto walale
- Hodiya/ kazi – wakati wa kazi
- Nyimbo za kitaifa – kuonyesha uzalendo kwa taifa
- Nyimbo za kisiasa – kumsifu au kumkejeli kiongozi wa kisiasa
- Nyimbo za kidini – katika ibada
- Vichapuzi – nyimbo zinazoandamana na usimulizi

10. a)

i) Sifa za Hurafa

- Ni hadithi
- Wahusika aghalabu huwa wanyama
- Hupewa sifa na matendo ya binadamu
- Huwa na mafumbo

Zozote 2x1=2

ii) Sifa za Mighani

- Ni hadithi za mashujaa
- Ni hadithi za kihistoria
- Wahusika huwa mashujaa
- Hupigania haki za wanyonge

Zozote 2x1=2

iii) Sifa za Miviga

- Hujumuisha vitendo maalum k.v. kuimba, kuruka, kucheza ngoma
- Huhusisha maombi
- Aghalabu wahusika hutoa sadaka
- Wahusika huweka ahadi (kiapo)
- Kuna matumizi ya vifaa, mavazi na mapambo maalum

Zozote 2x1=2

b) Umuhimu wa Ngomezi

- Hutoa taarifa kwa njia nyepesi na kuwafahamisha wanajamii kuhusu matukio Fulani k.v. sherehe, mkutano
- Hutumika kutahadharisha watu
- Hutumika kutoa matangazo rasmi
- Ni njia ya kudumisha utamaduni
- Ni njia ya kudhihirisha ufundi wa jamii

5x1=5

Umuhimu wa mafumbo

- Huburudisha
- Huonya na kutoa mawaidha
- Huimarisha uwezo wa kiakili
- Hufikirisha
- Huimarisha usikivu na uwezo wa kukumbuka
- Hukuza lugha

Zozote 5x1=5

Tofauti kati ya malumbano ya utani na mawaidha

Mawaidha	Malumbano ya utani
i) Hutolewa na watu maalum katika jamii	i) Wahusika hukubaliana kufanyiana utani
ii) Hutolewa na wakubwa kwa wadogo	ii) Hutokea kwa njia ya malumbano au kujibizana
iii) Mawaidha hutumia lugha ya kipekee ya kuathiri na kuvuta nadhari	iii) Mtani hutumia lugha ya ucheshi na upigaji chuku Zozote $2 \times 2 = 4$

12. i) Maana ya vitanza ndimi

Ni maneno ambayo hutatanisha wakati wa kutamka kwa sauti ambazo zinafanana

ii) Kumzoesha anayetamka ufasaha wa kuyatamka maneno

Kueneza maarifa kuhusu lugha Fulani

Kufikirisha hasa kuielewa maana ya kitanza ulimi kinachohusika

Kujenga uwezo wa kuongea au kuzungumza bila ya shida

Kuendeleza utamaduni kwa kurithishana maarifa ya sanaa folklore

Kuwanoa wanajamii ambao baadaye watakuwa na ugwiji wa ulumbi

alama 8

Hadithi fupi

K. WAMITILA: MAYAI WAZIRI WA MARADHI NA HADITHI NYINGINEZO

1.

- Mwandishi namtunia mhusika wake mku Zena kuonyesha maonevu ya kijinsia yanayoendewa katika maswla ya mpigaji kura na uongozi.
- Anatuonyesha jamii ambayo mwanamke anachukuliwa kuwa hawezi kuongoza. Ndiyo sababu hata katika elimu watoto wengi wa kike wananyimwa.
- Kutokana na mwandishi, uzindushi wa kielimu na uongozi aliopata zena kutoka kwa rafieye carol, ulimfanya Zena kuwa mkakamavu kiasi kwao. Hili ni jambo ambalo halijawahi kuonekana katika jamii hii.
- Anatuchorea jamii iliyojengeka katika tasubi za kiume. Ajabu ni kwamba hali imewaingia hata wanawake wenzake.
- Anaonyesha namna jamii hii ilivyo mbali kuukubali uongozi wa mwanamke.
- Uongozi hutawaliwa na kiasi cha fedha alichonacho mtu. Maskini Zena hangeweza kuwaleta wapiga kura kutoka mabli na kuwalionga wampigie kura.
- Umma usiomjua wajibu wao katika kutena viongozi
- Umma hauoni uwezo wa kwa wa kubadilisha maisha yao bali wako tayri kuuza kura zao.
- Anaonyesha ilivyo vigumu kwa mwanamke kupata nafasi ya uongozi.
- Mwandishi ana matumaini kuwa hali inawez kubadilika kutokana na majuto ya badhi ya wakaazi wanaoonekana kujiama vidole wakijuta (zozote 10X2) ala. 20

2.

- Zena kunyimwa haki ya kuendelea na masomo
- Zena kuoza mapema
- Zena kupigwa na Ali.
- Zena kutusiwa [Iteuzi]

- Kuumia wembe mmoja kuchanjia wateja wengi – ulaghai.
- Uasherati [siku ya Mganga]

- Bintiye Mavitu kutungwa momba na jirani.
- Mavitu kunya ng'unywa kijishamba na jirani.
- (Kachukwa hatua Nyingine)
- Ulagahi wa salim _ (pwagu)
- Mawaziri kukojoa ndani yam to.
- Hongo na mirungura. [Mayai Waziri.....]

- Tanbihi:
- Lazima mtahiminwa ataje hoja kasha atambue hadithi. (zozote 10x2) ala. 20

3

Ni kweli kuwa kezilahabu ametumia jazanda nyingi na ndoto katika uandishi wake
i) jazanda/ ndoto

Watoto kumi waliodhoofika afya yao

Wanadhihirisha umaskini na shida hata ya miaka ya uhuru

Katika ile ajali, dereva na mama hawakufa ilhali ukombozi alikufa, dereva anasimamia kiongozi wa nchi na mama ni nchi yenyewe

Kipofu anayepiga ngoma kumi inasimamia viongozi wasiokuwa na mwelekeo au maneno mema kwa taifa

Ile lama ya “X” iliyoandikwa na ukombozi kwenye picha za viongozi wa baraza la mawaziri inaonyesha viongozi hawa ni wabaya, hawajahudumia nchi ipasavyo

Kifo cha ukombozi ni jazanda inayoashiria kuwa wananchi hawakupata ukombozi waliotarajia baada ya uhuru. Waliendelea kuzama katika madhila umaskin na shida

Katika ndoto moja, tunaonyeshwa watoto waliodhoofika na wanapewa chakula na ukombozi wanakula na kukimaliza; ishara ya njaa nchini
Katika ndoto ya pili ukombozi anatumia vitabu vya wenzake kupandia juu ili kufikia picha za mawaziri na kuziwekea alama ya “X” kudhihirisha hawajafanya kazi ya ipasavyo zozote
 $4 \times 5 = 20$

4. a) Anayesema maneno haya ni likono

Anajisema yeye mwenyewe (tashtiti)

Yuko katika hospitali ya Kenyatta alikopelekwa na mwuguzi Fulani baada ya kugongwa na gari kasha kupelekwa hospitali amabko hangeweza kugharamia malipo ya matibabu

Bwana aliyemgonga alipotelea mbali hakumshughulikia kwa vyovyote zozote $4 \times 1 = 4$

b) Ni kweli hii ni dunia ya dua la kuku halimpati mwewe, maanake wanyonge wananyanyaswa na kudhulumiwa na matajiri kama ifuatavyo:

- Kizito hakutaka kumpleka likono hospitali licha ya kwamba yeye ndiye aliyekuwa na makosa alipomgonga

Aidha kizito alidhihirisha madharau kwa kuwaita watu “wajinga wa pira”

Kizito alitoka garini polepole kwa tahadhari asikanyage maji ilhali Likoni alikuwa amelala mle majini.

Kizito hakufurahi Likono alipowekwa katika gari lake kwani aliona angelichafua. Haonyeshi huruma kwa Likoni.

Kizito alimpeleka Likono katika hospitali ya Gipfu na kumwacha huko bila kumlipia gharama ya matibabu.

Dhuluma vilevile inadhihirika pale ambapo daktari Gipfu anataka malipo kabla ya kumhudumia Likono.

Aidha daktari wa Gipfu alipendekeza upasuaji wa Likono ilhali mgonjwa hakuhitaji huduma za aina hiyo.

Dhuluma vilevile inaendelezwa na mwajiri wa Likono anapomwachisha kazi ilhali alielewa fika kuwa likono alikuwa mgonjwa. zozote $(8 \times 2 = 16)$ halimpati Mwewe’

5. “Ndimi za mauti” na Arege

(a) Mukhadha (al. 4)

(i) Ni sauti akilini mwa Mbunda

(ii) Yeye na wenzake Kamalina na Musesi walichoma bweni ili kumwadhibu mwalimu mkuu.

(iii) Wanafunzi wenzao walichomeka ndani wakiwemo rafiki zao

(iv) Watu walilaani waliotekeleza kitendo hicho

(v) Mbunda aliamua kujisalimisha kwa askari (zozote $4 \times 1 = 4$)

(b) Mbinu za uandishi (al. 2)

(i) Ushairi/wmbo

(ii) Takriri

(iii) Sauti (zozote $2 \times 1 = 2$)

(h) Uhalisia katika ‘Ndimi za mauti’ (al. 4)

(i) Malezi mabaya ya watoto

- Mbunda anasema ya kwamba hajawahi kugombeza na hata kuadhibiwa na babake

(ii) Adhabu ambazo zimepita mipaka/katili /zza kinyama

- Mwalimu mkuu kuwaadhibu wanafunzi na kuwakasirisha hadi kuchukua hatua ya kuchoma bweni

(iii) Kanuni/sheria za shule ambazo zinawanyima wanafunzi uhuru ;kamaliza anadai kuwa wao ni mahabusu wa mwalimu mkuu shuleni

(iv) Mapuuzo ya wale wenye mamlaka

Tume inaandaliwa kuchunguza uongozi wa mwalimu mkuu baada ya wanafunzi kuchoma bweni na wanafunzi wenzao

Viranja na walinzi kukosa kutambua njama ya wanafunzi kuchoma bwani na kuzuia kutokea kwa tendo hilo

Wazima moto kufika kama wamechelewa shule kukosa vifaa vya kushughulikia mikasa ya dharura kama vile moto shuleni

(v) Majuto kama mjukuu

- Kamaliza na Mbunda kujitia uchomaji shule na kujisalimisha kwa vyombo vya usalama/ askari

(vi) Uchomaji wa shule kama njia ya kuwaadhibu viongozi wa shule

- Kamaliza anasema kuwa uchomaji wa bwani ni njia ya 'kumshutua' mwalimu mkuu kwa kuwaheshimu/kuwakazia.

(vii) Uteuzi wa Tume za kuchunguza majanga na uhalifu baada ya tukio/hasara kutotendeka

- Uchunguzi ulianzishwa kuchunguza uongozi wa mwalimu mkuu wa shule baada ya bwani kuchomwa

- Askari wanaanza kutafuta aliyehusika katika uchomaji wa bwani baada ya bwani kuchomwa

(viii) Majengo yasiyozingatia viwango vya usalama

- Bwani la wanafunzi lilikuwa limekomelewa kwa nje

Madirisha yalikuwa yamewambwa kwa vyuma /nyaya kwa madai ya usalama wa wanafunzi

6. (II) Umuhimu wa Gege

(a)- Ametumiwa kuonyesha madhara ya tamaa. Tamaa huwafanya watu kutenda maovu.

(Gege anakubali kumuua nduguye ili apate mali)

(b)- Ujinga ni kizingiti cha mabadidiko ya kweli katika jamii

(c) - Ukatili haulip chochote. Gege hakufurahia vitu alivyovikamia

II. MKIMBIZI – MWONGOZO

- Vifo – watu wengi walikufa
- Nyumba zilichomwa moto
- Kutengana kifamilia
- Ukosefu wa chakula
- Ukimbizi
- Kusafiri kwa mwendo mrefu- uchovu
- Tisho la kuuwawa
- Masomo kukatizwa
- Mazingira mabaya – kulala kwenye baridi
- ukosefu wa usalama
- Kuathiriwa kisaikolojia – baada ya kuona miili ya waliokufa
- Maradhi/magonjwa ya kuambukizwa
- Uharibifu wa mali
- Uhitaji wa habari kutokana na ukosefu wa vyombo vya mawasiliano

7. a) Muktadha

i. Anayezungumza ni (msimulizi) ambaye ni mhusika mkuu/ mkimbizi

ii. Wako njiani wakitorokea nchi jirani

iii. Alikuwa na wakimbizi wenzake wakitoroka vita walipotishwa na askari na kuwafanya wasimame ghafla kwa uoga na hofu

iv. Ni katika hofu hiyo iliyomtia kuyatamka maneno haya kuhusu askari waliokuwa mbele yao

b) Mbinu

i. Taswira – jinsi walivyosimama ardhini

ii. ii) Tashbihi- kama tumesimikwa

c) Kwa nini akakumbuka mama na ndugu zake

Aliona miili ya wafu (maiti) iliokuwa imetapakaa kila mahali

d) Matatizo ya wakimbizi

- i. Maradhi k.v. kipindupindu na kifua kikuu
- ii. Uhaba wa hakula
- iii. Vifo njiani k.m. Jesse
- iv. Ukosefu wa usalama wa wakimbizi
- v. Ukosefu wa maji safi ya matumizi
- vi. Tatizo la kuvuka mto baluke ulipokuwa umefurika

e) Maudhui yanayoibuka:

- i. Vita – watu kupigana kusababisha ukimbizi
- ii. Ukabila – kati ya walutu na watutsi
- iii. Vifo – kutokana na vita pia magonjwa
- iv. Utengano – familia zilitenhana
- v. Hofu/ woga – iliioletwa na vita, watu kuuawa

8. (i) MAKULU

Mtu aliye na nafasi. Anampa Nanda kibarua na kumlipa. Ni muhimu kwa kuwa anawasaidia wakazi wa eneo lile pale wanapokuwa hawana hela.

Ni Mkarimu – kuwapa watu bidhaa ili kuwakopesha kama Nanda kuuza mihadarati.

- Anawaajiri watoto wadogo. Mfano ni Nanda ambaye anaajiriwa na kupewa zawadi na pesa.
- Ni mkosa maadili - kule kuwatumia watoto wadogo kulangua mihadarati
- Ni msiri kwa kuwa anayafanya haya yote bila kumwambia yeyote
- Ni mwenye bidii- Aendesha duka kwa bidii. Analima mashamba yake
- Ni mnafiki kwa kuwa anajifanya rafiki mkubwa wa Mzee Atanasi huku akimharibu mwanaye.
- Ni mwongo kwani Mzee Atanasi aliwahi kumweleza kuhusu mabadiliko ya Nanda na akasema yeye hana habari na mabadiliko hayo.

Umuhimu wake:-

- Anatusaidia kufahamu kuwa sio vyote ving'aavyo ni dhahabu
- Ni kielelezo kuwa matajiri wengi hawakutajirika viwi hivi
- Tunajifunza kutowaamini watu wengi hadi kuwapa watoto wetu kuwafanyia kazi

(ii) MWALIMU

- Anaelewa taaluma yake. Anafuatilia maendeleo ya mwanafunzi wake Nanda
- Anawajibika . Ndio sababu amwita babake Nanda ili wajaadiliane juu ya mabadiliko ya Nanda
- Ni mshauri mwema. anamshauri Mzee Atanasi la kufanya ili kumwokoia mwanaye
- Anajua kuweka miadi. Alimwalika Atanasi afike mapema naye amesubiri
- Ni mtu makini sana. Ndio sababu ametambua mabadiliko ya Nanda miongoni mwa wanafunzi wengi

Umuhimu wake

- Kielelezo cha umuhimu wa kuwajibika kwa walezi wa kila nui
- Ni kielelezo cha ulezi bora

- Anatuonyesha umuhimu wa kuwa makini kazini

(iii) MZEE ATANASI

- Si makini- mwanaye anaonyesha mabadiliko naye hana habari.
 - Ana mapuuza. Yale mabadiliko anayoyaona katika maisha ya Nanda anayapuuza na kuchukulia tu kuwa mtoto anakua
 - Ni mshirikina . Akiambiwa kuwa mwanaye kabadilika anachukulia kuwa amerogwa na jirani yake Andanda.
 - Ni Mzembe. Amezembea jukumu la kumlea Nanda
- Umuhimu wake
- Kielelezo cha wazazi wasiowajibika
 - Kielelezo cha hasara inayoweza kutokana na kuamini mambo ya ushirikina
 - Ni kielelezo cha urafiki wa chati
 - Ni kielelezo cha hasara inayotokana na ukwepaji wa majukumu
- (Makulu – al. 7, Mwalimu al. 7 Atanasi – al. 6 = al. 20)

9. (a) (al. 5) - Mkimbizi

- Kukatizwa kwa masomo
- mauaji
- uharibifu wa ali
- uhasma miongoni mwa makabila
- magonjwa/maradhi
- kutamauka(kukata tamaa)
- kugura maeneo
- njaa na kukosa malezi
- kukabilia nahatari (hoja zozote 5x 1= al. 5)

– Fumbo la mwana

Kuzorota kwa masomo

kuzorota kwa afya

kuzorota kwa usafi

uvunjaji wa uhusiano

kutowajibika (zozote 5x1 = al. 5)

(b) Uteuzi wa moyoni

-Kukatizwa kwa masomo kwa wanawake

- Udhalimu dhidi ya wanawake

- Kunyimwa nafasi katika mambo ya siasa

- Chombo cha mapenzi

- Kutukanwa na kuteswa
- Kutokuwa na suti (zozote $5 \times 1 = \text{al. } 5$)

Ngome ya nafasi

- Ndoa ya lazima
- - Kukatizwa kwa masomo
- - Hawana uamuzi
- Hawana sauti
- - Kudhulumiwa
- udhalimu kutoka kw awanawake wengine
- kukandamizwa na sheria (zozote $5 \times 1 = \text{al. } 5$)

10. a)

- Dereva alimgonga Likono kwa gari lake
- Alitaka kutoroka lakini alimlazimisha kumpeleka hospitalini
- Alitaka kuficha ukweli kuwa hakuhusika katika ile ajali ila tu alijitokeza kama mwokozi

b)

- Msamaria mwema halisi (katika biblia) alimpa huduma ya kwanza mgonjwa wake jambo ambalo Dereva hakufanya
- Alimbeba bila kumshurutisha na yeyote
- Aligharamia mahitaji yote jambo ambalo Dereva hakufanya

c) Dereva si mzingatifu

Aliendesha gari huku akiongea katika rununu yake

Barabara mbovu mfano Vidimbwi vya maji machafu

Utovu wa utu na kuthamini sana gari lake – angeweza kumgonga binadamu kwani hana thamani yoyote ukilinganishwa na gari lake ‘Toyota Prado’

Likono pengine alizama katika mawazo sana kuhusu masaibu yaliyomkumba, na ghafla kugongwa Zozote $3 \times 2 = 6$

d)

- Anapoulizwa kilichotendeka, alisitasita dhihirisho la uongo- alipanga atakayosema mfano alijikohoza kikohozi cha bandia kabla ya kusema
- Usamaria wema wake hungefika tu plae yaani kumleta hospitalini bali angemshughikia zaidi
- Dereva na mwenye gari wanatoroka wakidai kwenda kutafuta pesa
- Mwenye gari anafika mwanzo wanaenda chumba ‘Nzengwe’. Wanaongea huku wakitupa macho ya kuibaiba – Ishara ya kupanga watakayosema

- Dereva na mwenye gari wanajaribu kumchanganya Likono kimawazo ati kagongwa na ile
 “Nissan Prado’ ilihali alijua visuri gari yake ni Toyota Prado Zozote 4x2=8

11. A. Mbinu ya majazi

- i) kachukua hatua nyingine – mavitu – mwenye mali /mambo mengi
 - Shemeji – mke wa ndugu
- ii) Msamaria mwema – Kzito – uwezo/ tajiri
- iii) Pwaguzi – Shehe – kiongozi wa dini ya kiislamu
- iv) Tuzo – Kibwana – mtu anayejiona mkuu bila ukuu
- v) mayai waziri wa maradhi – Ukombozi
 - Mayai mtu ovyo
 - Dr. Pondamali

B. Mbinu rejeshi

- i) kachukua hatua nyingine
 - Sakira kukumbu jinsi nduguye alivyomsaidia
 - Sakira anakumbuka alivyoacha kazi na kujuta
- ii) Fumbo la mwana
- iii) Mkimbizi – Anakumbuka walivyouawa wazazi
 - Anakumbuka alivyokufa jese n amzee savalanga
- iv) Anakumbuka wosia wa mzee savalanga

12. (a) Uteuzi wa moyoni

- (i) Wanawake wanapigwa na wanaume zao
- (ii) Ndoa za lazima
- (iii) Kufanyishwa kazi nyingi za nyumbani
- (iv) Kupewa elimu duni – darasa la nne, tano
- (v) Kuitwa Malaya
- (vi) Kuadhibiwa na waume zao
- (vii) Lawama za kutopata watoto ziliwekewa wao
- (viii) Kutofaulu kwa ndoa walilaumiwa wao
- (ix) Mwanamke anajukumu la kumfurahisha mwanaume
- (x) Kuozwa kwa mabinti mapema
- (xi) Mabinti kuachishwa masomo ili waolewe (10x1=10)

(b) Ng’ombe ya nafsi

- (i) Mabinti kuozwa mapema
- (ii) Kuachishwa shule ili kuolewa
- (iii) Kuozwa kwa lazima

- (iv) Wanawake kupigwa
- (v) Wanawake kuunga mkono utamaduni unaonyanyasa
- (vi) Wanawake kutishiwa talaka
- (vii) Utamaduni ulikubali ubakaji wa wanawake
- (viii) Wanawake kulaumiwa kwa kutopata watoto
- (ix) Msichana kutumiwa kuchumia mali
- (x) Wanawake kutopewa nafasi ya kuchangia maswala ya ndoa (10x1=10)

13. Masuala Ibuka

- i) Ukimwi - siku ya mganga
 - Mwaibale anausambaza kwa wembe
 - wagonjwa/ wateja wamekondeana na kudhoofika kiafya
- ii) Haki za watoto i) Kuchukua hatua nyingine
 - watoto kukosa sare, karo, chakula na kwenda shuleni
 - Ajira ya watoto
 - Mtoto kupachikwa mamba
- ii) Fumbo la mwana
 - dawa za kulevya
- iii) Ngome ya nafsi
 - Watoto kuozwa mapema
- iv) Uteuzi wa moyoni
 - Ndoa za mapema
 - wasichana kukosa elimu
- iii) Ufisadi – Mayai waziri, waziri fisadi, wizara ya mlungula
 - Msamaria mwema – Bw. Kizito Kibambo
 - Uteuzi wa moyoni – wapiga kura kuuza kadi zao
 - Ngome ya nafasi – Chifu alihongwa, kuficha wahalifu
- iv) - Matumizi ya dawa za kulevya/ mihadarati na madhara yake kwa vijana
 - Fumbo la mwana
 - Nanda anatomia dawa za kulevya
 - Anazorota kimasomo, mchafu n.k
- v) Ndoa za mapema kwa wasichana
 - Zena aliozwa mapea – uteuzi wa moyoni
 - Ngome ya nafsi – Naseko anaozwa kwa mzee
- vi) Migogoro shuleni
 - Ndimi za mauti – Wanafunzi kuchoma wenzao bwenini
 - Mayai waziri – Migomo ya walimu
- vii) Vita vya kikabila na suala la wakimbizi
 - Mkimbizi
- ix) Uongozi mbaya – Kuchukua hatua nyingine

Uhalifu wakati wa kura
Viongozi walikosa uwajibikaji
Chifu kuuza chakula kilichotolewa bure wakati wa ukame
Serikali ilifutilia mbali elimu ya bure na kusababisha maskini
Mayai waziri wa maradhi
Waziri mayai
Viongozi walafi

- x) Uhalifu katika jamii
- Pwaguzi
 - Salim ni tapeli na mizi mkuu
 - Kuchukua hatua nyingine
 - Ngome ya nafsi

xi) Umaskini

kuchukua hatua nyingine
fumbo la mwana
msamaria mwema
mayai waziri wa maradhi

- xii) Haki za wanawake katika jamii
- Uteuzi wa moyoni
 - Ngome ya nafsi
 - Kuchukua hatua nyingine
 - Mayai waziri wa maradhi
 - Mayai haishi na mkewe

14. Dhamira ni lengo/ nia ya mwandishi wa ‘Tuzo’

- i) . Anaashiria kauli kuwa yote yaweza yakatokea hata yasiyotarajiwa k.m. Salome na kibwana hawana mkabala mzuri lakini Salome anakuja na kumletea habari. Mwandishi aonyesha kuwa hafla ama matukio huleta wengi pamoja hata wasiosemezana wala kuamkuana
- ii) Anaonyesha kuwa mapeni ni msingi wa mengi. Nia ya kibwana unapokataliwa inakuwa chanzo cha kutosemezana kwao tena
- iii) Anaonyesha kuwa kuna, wakaao pamoja na kufanya kazi pamoja lakini hawana mkabal mzuri, wao husemezana tu kwa sababu ya kikazi walakini wakitoka nje wanakuwa mjamba miwili isiyoamba. Salome na kibwana wanasemezana wakati wa kazi
- iv) Pia anatuonyesha kuwa kuna wenye vitendo vizuri vyenye sifa. Vitendo vyao vinajulikana wazi wazi (kama saui zao)lakini wenyewe hawajui vitendo vinaweza kumtambulisha mtu.
- v) Kuna haja ya kumtuzwa aliyefanya vizuri wanahabari wanatuzwa akiwemo Salome Dzoro
- vi) Hamu ya kutuzwa huwa hasa katika sherehe ambayo mtuzwa hajatengezwa hadharani. Tunaiona hamu aliyonayo kibwana
- vii) Pia anasisitiza umuhimu wa kauli tahadhari kabla ya athari na kuwa mwangalifu
- Anaonyesha umuhimu wa kuwaza kabla ya kutenda

Kibwana angalichunguza kwa makini hangeaibika machoni pake vile.

Tunaelewa alichanganyikiwa hadi katika choo cha wanawake

viii) Anathibitisha ukweli wa methali mzaha

Mzaha hutubga usaha

Mzaha wa Salome wa kumtania kibwana unamletea aibu na kuvurugika akili

ix) Anaonyesha jinsi kutaniana na kuchezeana shere kamwe hakufai. Hii huweza kuleta vita namna kibwana alitaka walakini akajizua

x) Anataka kuonyesha jinsi furaha huathiri akili. Kibwana alizidiwa na furaha na kusahau kuwa anaweza kutaniwa. Mwandishi anaonyesha kuwa kuna kilio au aibu inayoweza kutokana na futahi hiyo

xi) Anataka kuashiria kuwa vita sio suluhisho kwa kosa ulilotendewa. Kibwana alifumbata konzi kutaka kuirusha walakini anajizua. Hili ni funzo dhabiti kuwa haitupasi kusuluhisha kwa vita

xii) Ni kawaida kuoa anayetuzwa akiringa ama akitembea kwa madaha. Tunaambiwa kuwa Salome alitembea kwa ndweo kwenda kuitwa zawadi yake. Zozote 10x2=20

15. a) Muktadha

i. Msemaji ni Kaloo

ii. Anamwambia Mwelusi

iii. Kaloo alikuwa anaanda uwanja kwa mkutano wa kiongozi alipomwona Mwelusi

iv. Anapomwuliza anachofikiria anajibu kuwa anafikiria misha ya wananchi wote. (Al 4x1=4)

b) Ushahidi wa kudhihirisha kauli hii

i. Gege nduguye Mwelusi anapenda kucheza ala ya muziki

ii. Yuko tayari kumsaliti nduguye kwa ahadi kuwa ataozwa binti wa Bokono Alida

iii. Muda wake anautumia kuzurura tu na kushiriki katika starehe na anasa

iv. Yeye hajali wala hashiriki katika shughuli za ukombozi wa Butangi (Zozote 3x2=6)

c) Mchango wa vijana

i. Kuwaza kuhusu maisha ya umma

ii. Wanapigania ukweli na amani – Azena, Mwelusi, Andua

iii. Wanapinga mateso, Mwelusi

iv. Wanatetea uhuru, haki na heshima kwa kila mwanabutangi – Mwelusi

v. Wanataka kutatua matatizo ya raia

vi. Wanawafahamisha wananchi kuhusu haja ya utawala wenye msingi wa haki – Mwelusi

vii. Wanahimiza maendeleo kwa wote

viii. Wanatumia maarifa kuondoa dhuluma k.m Atega kutumia mkate wa wishwa na tupa

ix. Wanaasi utawala usiofaa m.f Andua kuteka maji katika kisima cha mkomani

(Alama zozote 10 x1 = 10)